

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

25
2003

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 25

Редакційна колегія: **А.К.Мойсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П.Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А.Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І.Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П.Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **А.П.Грищенко**, д-р філол. наук, проф.; **А.В.Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **С.Я.Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **А.П.Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **Н.Ф.Клименко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П.Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В.Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Ю.Л.Мосенкіс**, д-р філол. наук, проф.; **О.Д.Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С.Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф.Чемес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В.Чумак**, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 2 від 21 жовтня 2002 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут філології, тел. 239-3349.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Відомим ученим доктору філологічних наук, професорові Ніні Іванівні Тоцькій і доктору філологічних наук, професорові Іллі Корнійовичу Кучеренку у 2003 році виповнюється 80 років. Мовознавча громадськість знає й високо цінує їх як глибоких дослідників української мови.

Кафедра сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, на якій Н.І.Тоцька та І.К.Кучеренко працювали понад тридцять років, редакція збірника "Українське мовознавство", постійними членами редколегії якого вони були, разом з усіма лінгвістами України щиро вітають ювілярів і бажають їм міцного здоров'я, творчого натхнення.

НІНА ІВАНІВНА ТОЦЬКА

основні дати життя та діяльності

1923 р., 25 червня – народилася в селі Озерна Білоцерківського району Київської обл.

1940–1947 рр. – навчання в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка на відділенні української мови та літератури філологічного факультету.

1950–1954 рр. – викладач української мови Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1953 р. – захист кандидатської дисертації "Синтаксичні особливості творів Панаса Мирного".

1953–1956 рр. – старший викладач Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1956–1975 рр. – доцент кафедри української мови Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1963 р. – вперше в Україні та СРСР у співдружності з Київським науково-дослідним інститутом рентгенології, радіології та онкології було здійснено кінорентгенографування артикуляції звуків на матеріалі української мови.

1961–1965 рр. – народний депутат районної Ради депутатів трудящих Радянського району м.Києва.

1964–1984 рр. – завідувач Лабораторії експериментальної фонетики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1975 р. – захист докторської дисертації "Голосні фонемі сучасної української літературної мови (експериментально-фонетичне дослідження)".

1976–1987 рр. – професор кафедри української мови Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1987–1992 рр. – професор кафедри української мови Вінницького педагогічного інституту.

1992–1994 рр. – професор, перший завідувач кафедри української мови Університету "Києво-Могилянська академія", нагороджена Дипломом за вне-

сок до Києво-Могилянського Братства на відродження Університету "Києво-Могилянська академія".

1994–2000 рр. – професор кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія", член Вченої ради Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Має понад 150 наукових праць, під її керівництвом виконані та захищені 11 кандидатських дисертацій.

2000 р. – за видатний внесок у прогрес ХХ ст. нагороджена Почесним Дипломом, що засвідчує приналежність нагородженої до осіб, чия біографія включено до довідника "Життя славетних" та видань Американського Біографічного Товариства.

2000 р. – Американський Біографічний Інститут визнав Ніну Іванівну Тоцьку кандидатом для нагородження "Пам'ятною медаллю пошани, відзнака 2000".

2002 р. – медаль "Петро Могила" за значний внесок у розбудову освіти, науки й духовності.

2002 р. – Подяка Київського міського Голови за вагомий особистий внесок у справу відродження Національного університету "Києво-Могилянська академія", багаторічну плідну діяльність.

Нагороджена медалями "В пам'ять 1500-ліття м.Києва", "Ветеран праці", вручено нагрудний знак "За відмінні успіхи в роботі".

ІЛЛЯ КОРНІЙОВИЧ КУЧЕРЕНКО

основні дати життя та діяльності

1923 р., 12 вересня – народився в с.Нова Оржиця Полтавської обл.

1931–1941 рр. – навчався в Ново-Оржицькій середній школі, яку закінчив з атестатом відмінника, того ж року був призваний до лав Радянської Армії й зарахований курсантом Харківської авіашколи.

1942 р., листопад – відправлений у діючу армію на оборону Сталінграда.

За роки Вітчизняної війни І.К.Кучеренко нагороджений Орденом Слави III ступеня і Медаллю "За отвагу", Орденом Вітчизняної війни I ступеня.

1947 р. – демобілізований, тоді ж зарахований студентом відділення логіки, психології та української мови філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1952 р. – закінчив його з відзнакою.

1952–1957 рр. – викладач логіки, психології і української мови Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1957–1961 рр. – доцент; захист кандидатської дисертації "Порівняльні конструкції в світлі граматики".

1959 р. – монографія "Порівняльні конструкції в світлі граматики".

1961, 1964 рр. – монографія "Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія Ч.І-ІІ".

1967 р. – захист докторської дисертації "Теоретичні питання граматики української мови".

1969–1997 рр. – професор кафедри української мови філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

1971–1981 рр. – завідувач кафедри української мови філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У цей же час редактор міжвузівського збірника "Українське мовознавство".

Має близько 100 наукових праць (з-поміж них 5 монографій).

АРТИКУЛЯЦІЙНА ОСНОВА ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ОЗНАК ГОЛОСНИХ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Метою цього дослідження було визначити диференційні ознаки /ДО/ голосних фонем української мови в термінах дихотомічної теорії і встановити їх артикуляційні кореляти.

У зв'язку з цим було поставлено такі конкретні завдання:

1. За допомогою експериментально-фонетичних прийомів дослідити всю сукупність і різноманітність алофонів голосних фонем української мови, які функціонують у мовному потоці, щоб одержати артикуляційні параметри всіх лінгвістично зумовлених алофонів і тим самим з'ясувати діапазон коливань параметрів цих алофонів.

2. Визначити ДО голосних фонем на основі дихотомічної теорії (Фант Г.¹ і Халле М.²), а потім співвіднести їх з усіма артикуляційними корелятами, зробити висновок про характер цього зв'язку, відповівши на запитання: чи справді в усіх фонетичних положеннях система голосних зберігається за рахунок збереження відмінностей, а не за рахунок збереження певних властивостей звуків української мови? Актуальність такої постановки питання впливає також зі слів визначного сучасного фонетиста Л.В.Бондарко про те, що "суттєвим аспектом сучасного фонетичного аналізу слід вважати виявлення лінгвістично релевантних характеристик звукових одиниць і звукових послідовностей"³.

Вихідною теоретичною основою нашого дослідження послужили такі положення фонологічної теорії Л.В.Щерби і його однодумців та послідовників.

1. Фонетика і фонологія – це не дві відокремлені, хоч і суміжні, науки про звукову систему мови (ця думка протягом досить тривалого часу панувала в світовому мовознавстві), а єдина наука, як це переконливо довели інші вчені – передусім Л.Щерба, Л.Зіндер, Г.Торсуєв, Л.Бондарко та ін. Так, Л.Щерба писав: "Проти чого треба всіляко протестувати, – це проти відриву фонології від фонетики у вузькому розумінні слова, від того, що Бодуен називав антропофонією... Декому здається, що можна займатися фонологією у відриві від фонетики. Це так само неможливо, як займатися функцією якої-небудь форми відірвано від конкретних випадків її вживання в мовленні"⁴. Останнім часом усе більше лінгвістів, представників різних напрямів, підтримують цю другу точку зору в питанні про зв'язок фонетики з фонологією.

2. Фонема в своїх конкретних реалізаціях може бути виражена певним відрізком мовного потоку (сегментом, звуком мовлення) і протиставлена тим відрізком, що представляють інші фонемні в аналогічній позиції. Це стосується передусім реалізації фонем в ізольованій позиції, тобто типових її відтінків.

3. Диференційні ознаки повинні співвідноситися з певними артикуляційними й акустичними (а також перцептивними) корелятами з урахуванням усієї складності й неадекватності цього зв'язку (Л.Зіндер, Л.Бондарко). Особливо при цьому слід відзначити не абсолютний, а відносний характер диференційних ознак /ДО/, тим більше, що висунута у свій час Якобсоном, Фантом і Халле думка про існу-

вання прямого зв'язку між ДО та їх акустичними корелятами не була підтверджена дослідженнями інших учених (Л.Зіндер, Л.Бондарко та ін.).

Основним матеріалом для нашого дослідження послужили кінорентгенограми голосних української мови, що виступають у різних комбінаторних і позиційних умовах.

Для вимірів у роботі використовувалися такі методики: артикуляційні діаграми, що дають уявлення про відносну векторну віддаленість; лінійні схеми з підрахунками найважливіших параметрів; співвідношення резонаторних порожнин; радіальна система координат.

Дослідження голосних за вказаними методиками показало, що якісні відмінності між голосними фонемами (за параметрами їхніх типових алофонів) забезпечуються розташуванням спинки язика в ротовій порожнині по вертикалі й горизонталі (більша чи менша віддаль між щелепами), співвідношенням сагітальних площ переднього і заднього резонаторів, віддаллю між коренем язика і задньою стінкою фаринкса, параметрами губного резонатора, а також м'язовою напруженістю губ і спинки язика.

Проте всі ці властивості не рівноцінні. Найважливішими артикуляційними параметрами для ідентифікації (а значить, і для диференціації) голосних є місце (точка) найвищого підняття спинки язика, ступінь підняття, а також ступінь лабіалізації голосних. Ці параметри можна розглядати як фонетичні кореляти диференційних ознак українських голосних – ряду (переднього й заднього), підняття (4-х ступенів) і лабіалізації.

Взаємне розміщення наголошених голосних може бути представлене таким чином (ці дані опубліковані):

Таблиця 1

		р я д и		
		передній	середній	задній
підняття	високе			<у>
	високо-середнє	и		
	середнє		е	<о>
	низьке			а

Користуючись цією артикуляційною класифікацією, ми зробили також спробу описати систему голосних фонем української мови на основі дихотомічного принципу за методом Якобсона, Фанта і Халле.

Для достатньо повного й економного, а разом з тим і логічно витриманого опису системи українських голосних доцільно було використати 4 пари ДО в термінах дихотомічної класифікації, що базується на артикуляційних (і акустичних) даних.

1. Верхній – неверхній. У цій ДО голосні, що артикуляційно поділяються за 4-ма ступенями підняття (низькі, середні, середньо-високі, високі), зводяться до бінарного протиставлення: верхні /і, и, у/ – неверхні /а, о, е/, яким на акустичній основі відповідає протиставлення дифузний – недифузний.

2. Не понижений – понижений. Ця ДО уточнює попередню. Вона значуща тільки для голосних /і, и/. Артикуляційно вони у межах верхніх розрізняються за ступенем підняття: /і/ – високого підняття, /и/ – середньо-високого. Акустично цій ДО відповідає протиставлення дієзний–недієзний.

3. Передній – непередній. В основі цієї ДО лежить артикуляційна відмінність голосних переднього і заднього ряду: /і, и, е/ – передні, /а, о, у/ – задні. Акустично: високий – невисокий.

4. Лабіалізований – нелабіалізований. Це звуки /о, у/ – /а, е, и, і/. Лабіалізація є супутньою ознакою задніх голосних /о, у/, цілком необхідною, втім, для їх ідентифікації. Акустично: бемольний – небемольний.

Отже, всі протиставлення за ДО, характерні для голосних фонем у максимально незалежній позиції, забезпечуються під наголосом у повному стилі вимови певними артикуляційними характеристиками.

Ми простежили, як реалізуються ДО в конкретних алофонах, представили результати у вигляді зіставної артикуляційної діаграми. Методику артикуляційних діаграм, в основі якої лежить поняття відносної векторної віддаленості, вперше запропонував Г.Фант⁵. Її досить успішно використовували в ЛЕФ Київського університету з деякими доповненнями⁶.

На нашій зіставній артикуляційній діаграмі (див. рис.) схематично зображено артикуляції наголошених і ненаголошених голосних, між твердими і м'якими приголосними. На рисунку легко побачити, що відома нам класична класифікація голосних у вигляді трикутника при більш точних підрахунках взаємного розміщення точок найвищого підняття наголошених і ненаголошених голосних з використанням поняття відносної векторної віддаленості загалом підтверджується.

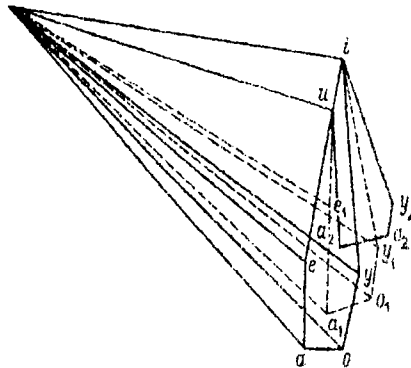

Рис. 1. Артикуляційна діаграма голосних.

Літери без індексу позначають наголошені голосні між твердими приголосними; літери з індексом 1 – наголошені голосні між м'якими; з індексом 2 – ненаголошені голосні між твердими приголосними.

Разом із тим методика забезпечує точніші дані щодо взаємного розміщення голосних в артикуляційному просторі, а також дає можливість зробити й інші, більш глибокі висновки.

Завдяки широким можливостям поєднуватися в мовному потоці з іншими фонемами голосні реалізуються в численних комбінаторних та позиційних алофонах, що помітно відрізняються від основних алофонів артикуляційно.

Було встановлено, що між твердими приголосними всі наголошені голосні в основному не виходять за межі свого ряду й підняття, хоча співвідношення між ними трохи порушується. І все-таки характеристики голосних у будь-якому оточенні твердих приголосних цілком достатні й виразні для того, щоб забезпечити ідентифікацію будь-якої голосної фонемі під наголосом у будь-якому консонантному оточенні.

Між м'якими приголосними стаціонарний сегмент наголошеного голосного скорочується, змінюється мало, але більше, ніж між твердими.

Отже, схема, побудована з застосуванням поняття відносної векторної віддаленості, дає уявлення про те, що, незважаючи на деякі зрушення конкретної артикуляції голосних між палаталізованими приголосними, співвідношення між ними за рядом і підняттям в основному зберігається. Найбільш задніми лишаються /а, о/, /у/ – просунутий уперед. Найбільш просувається уперед /е/. Показово, що і в цьому випадку у будь-якій однаковій позиції розрізняються всі голосні фонемі.

Тверде або м'яке консонантне оточення відбивається на артикуляційних особливостях ненаголошених голосних значно більше, ніж на наголошених, оскільки його вплив спостерігається не тільки на перехідних, але й на умовно стаціонарних сегментах (на їхній якості і тривалості). Зокрема, всі ненаголошені голосні, крім /і/, характеризуються більшою закритістю ротової порожнини; лабіалізація послаблюється; спостерігаються помітні зрушення у ряді і піднятті між твердими приголосними, ще більше – між м'якими.

У зв'язку з цим особливого значення набуває питання про те, чи зберігаються ДО в ненаголошених голосних. На нього можна відповісти тільки позитивно. ДО, як ознаки постійні, властиві фонемі в цілому, властиві також і її ненаголошеним алофонам, хоч вони послаблюються, їхня фонетична реалізація дуже відрізняється від тих, які спостерігалися в різних комбінаторних умовах, але під наголосом. Досить сказати, що ДО "непередній" може корелювати з артикуляційно переднім і заднім рядом.

Диференціація ненаголошених алофонів за підняттям теж зберігається, хоч реальні віддалі між різними ступенями підняття різко скорочуються. У результаті цього в мовленні, коли виникає змішування вимовних стилів, можливе накладання алофонів однієї фонемі на алофони іншої. Разом із тим забезпечуються голосні в тому самому стилі, а відтак забезпечуються й артикуляційні кореляти ДО верхній – неверхній, непонижений – понижений, передній – непередній, лабіалізований – нелабіалізований.

Загальна картина співвідношення наголошених і ненаголошених голосних, одержана шляхом схематичних зображень артикуляції голосних, особливо наочно виявляється в підрахунках взаємного розташування точок най-

вищого підняття наголошених і ненаголошених голосних з використанням поняття відносної векторної віддаленості. На рисунку, де суміщаються три схеми (наголошених алофонів між твердими приголосними, наголошених між м'якими та ненаголошених між твердими) звертає на себе увагу однотипність взаємного розташування алофонів усіх фонем, проте кожного в рамках своєї замкненої підсистеми, що визначається комбінаторними й позиційними умовами. Характерною ознакою цієї підсистеми є те, що в наголошених вона більш розтягнута, а в ненаголошених більше стиснута, більш компактна, особливо між м'якими приголосними (вони на рисунку не представлені з технічних причин). Слід зауважити, що першопричиною цих змін є більша чи менша відкритість ротової порожнини, чи інакше – об'єм ротової порожнини.

У ненаголошеній позиції зберігається розрізнення голосних за ознакою делябіалізації, хоча конкретні реалізації /o/ та /y/ в ненаголошеній позиції дещо лабіалізуються і протиставлення голосних за ДО лабіалізований – нелабіалізований теж послаблюється.

Найголовніший і принципово важливий висновок полягає в тому, що наголошені і ненаголошені алофони (між твердими й м'якими приголосними) артикуляційно абсолютно чітко між собою розрізняються. Виходячи з наведеної вище схеми, слід, однак, визнати, що безпосереднє зіставлення ненаголошених голосних з наголошеними, беручи до уваги те, що найголовніша відмінність ненаголошених від наголошених полягає в більшій закритості й ненапруженості перших, слід вважати до певної міри умовним. Разом із тим зіставлення всіх ненаголошених (між твердими й між м'якими) слід вважати більш правомірним, бо їх об'єднує спільна закритість і ненапруженість, властиві ненаголошеним у цілому.

Наступний висновок – ці звуки, незважаючи на зміни, що в них відбуваються, усе ж таки прагнуть лишитися в рамках свого стереотипу. Між ними зберігається характерне співвідношення, що й забезпечує розрізнення ненаголошених на слух у повному стилі мовлення, а іноді й у розмовному.

Таким чином, на поставлене питання – чи справді в усіх фонетичних положеннях система голосних української мови зберігається за рахунок відмінностей між елементами цієї системи, а не за рахунок певних властивостей звуків, – можна відповісти позитивно. Артикуляційні характеристики основних алофонів і численних комбінаторних та позиційних алофонів, як правило, не збігаються, однак усі алофони однієї фонемі об'єднуються між собою спільними ДО, що завжди зберігаються й тим самим забезпечують протиставлення всіх алофонів різних фонем в однакових фонетичних і стилістичних умовах.

¹Фант Г. Анализ и синтез речи. – Новосибирск, 1970; ²Якобсон Р., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике // Новое в лингвистике. – М., 1962 – Т. II. – С. 231–237; ³Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – Л., 1981. – С. 4–5; ⁴Щерба Л.В. Избр. раб. по языкознанию и фонетике. – Л., 1958. – Т. I. – С. 23; ⁵Фант Г. Акустическая теория речеобразования. – М., 1964. – С. 113–115; ⁶Ципцюра Л.Ф. Гласные и согласные изолированного русского говора с.Красиловка Киевской области. – К., 1969. – С. 90–97; Деякі питання стійкості діалектної фонетичної системи // Мовознавство. – 1969. – № 5.

ВОКАТИВ ЯК ВИРАЗНИК ФУНКЦІОНАЛЬНОГО
ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ І ТАК ЗВАНЕ ЗВЕРТАННЯ

Вокатив – одна з закономірних форм іменника української, інших слов'янських і деяких неслов'янських мов – явище, що яскраво виділяється з-поміж інших форм виразністю свого значення й використання. Можливо, саме цим впадає він в око дослідника і дістає кваліфікацію як особливе, окреме явище мови, відмінне від інших. При цьому й сама кваліфікація досить своєрідна: вокатив, кажуть, є явище граматичне, але навряд чи морфологічне, бо його вважають не відмінком, а "кличною формою", нічим, проте, не вмотивовуючи. Можна гадати, що основа невизнання вокатива відмінком вбачається в тому, що він використовується "при звертанні", тобто для вираження "звертання". Саме ж "звертання" категорично відноситься в граматиках до "слів, граматично не зв'язаних з реченням", отже, вокатив навряд чи є й синтаксичним явищем. Заперечення граматичного зв'язку означає те, що "звертання", виражене вокативом, не є функціональним членом речення; вокатив, говорять, не виражає відношення імені (іменника) до інших слів речення. Звідси вокатив – не відмінок у морфології, а ним виражене "звертання" – не член речення у синтаксисі.

У граматиках до Буслаєва кличний відмінок розглядається. Так, М.В.Луносов писав, що цей відмінок уживається, "коли до предмета мова звертається"¹. Аналогічно визначали його у своїх граматиках О.Х.Востоков, М.І.Греч. Про кличний відмінок говорить також і Ф.І.Буслаєв: "Називний і кличний відмінки не залежать від інших слів, і тому називаються прямими"².

Тут важливо було б відзначити одну деталь. Як відомо, іменники в усіх відмінкових формах є членами речення: "Називний відмінок – це форма, яку в мові приймає граматичний підмет, останні відмінки – це форми, які приймають граматичні додатки"³. Що ж до функції іменника в кличному відмінку початковою думкою була така. Аналізуючи речення за його компонентами (членами речення), Буслаєв виділив "звертання особи, яка говорить, до слухача, виражене назвою цього останнього, поставленого у кличному відмінку; напр., *"радуйся, царю іудейський!"*, *"лікарю, зцілися сам"*⁴. Фактично це й було першим визначенням ролі кличного відмінка в мові: він є виразником звертання; вперше було введено в граматику й термін "звертання".

Дальшою розробкою цього питання було встановлення того, чи є "звертання" членом речення. На думку О.О.Шахматова, "звертання – це слово чи словосполучення, що відповідає назві другої особи, до якої звернена мова того, хто говорить. Воно стоїть поза реченням і не є тому членом речення"⁵. Ця думка далі поглиблюється О.М.Пешковським, який відзначав, що "...предметно звертання може бути найтісніше зв'язаним з останньою мовою. Однак формально основна його роль спонукування... не дає йому можливості вступити з будь-яким членом речення, при якому воно стоїть, у зв'язок узгодження, керування чи прилягання, і

воно залишається, хоч якої б поширеності воно набувало, сторонньою для даного речення групою"⁶.

Сучасні граматики відтворюють без змін думки Буслаєва, Шахматова, Пешковського; і так стало традицією розуміти "звертання" не членом речення, а формою, що його виражає, – не відмінком.

Проте помічено один цікавий факт: "звертання" існує не поза реченням, а в ньому. Це змушує шукати можливих його зв'язків з реченням, його членами, а можливо, й функції в реченні. Насамперед цей факт дає підстави піддати сумніву традиційне розуміння, що "звертання" не входить до складу речення: "Основна методологічна помилка традиційного погляду на звертання як на граматично не зв'язане з реченням полягає в тому, що лінгвістами ігнорувалася своєрідність граматичних зв'язків звертання з останньою частиною речення і їх функціональне призначення"⁷. Однак функція "звертання" в реченні визначається, як і раніше, не як граматична, а як смислова: вона полягає у привертанні уваги слухача до повідомлюваного в реченні. Звичайно, це не граматична характеристика іменника у вокативі. На цій основі не можна довести і його зв'язку з іншими словами речення. І дійсно, робиться спроба встановити новий тип граматичного зв'язку, властивий тільки для "звертання", а саме – співвідношення, під яким розуміється особливий тип граматичного зв'язку в реченні. Цей граматичний зв'язок полягає в тому, що між означуваним і означальним членом речення встановлюється такий семантичний зв'язок, який граматично виражається фактом включення до складу речення і сусідством означувальних слів з означуваним. На відміну від узгодження, керування й особливо від прилягання граматичне оформлення означувальних слів при співвідносному зв'язку не залежить від означуваних членів речення, і тому до них, як правило, не можна поставити логічних питань, хоч у складі речення вони мають певну синтаксичну функцію і вносять певний смисловий відтінок у висловлення"⁸.

Схвалюючи спробу визначити "звертання" членом речення і відшукати граматичний зв'язок його з іншими членами речення, ми не знаходимо підстав вважати правильним ні щойно наведеного визначення функції, ні типу граматичного зв'язку. Передусім іменник у вокативі ніякого слова в реченні не пояснює – навіть сусіднього, тим більше, що практично "звертання" може стояти по сусідству з будь-яким словом речення: *Маріє, подай наші записи* (Стельма.); *Подай, Маріє, наші записи; Подай наші записи, Маріє*. До того ж, включення чи сусідство – ще не зв'язок. Граматичний зв'язок слова з іншим існує незалежно від його місця в реченні: дуже часто зв'язаними бувають далеко не сусідні слова, тоді як сусідні саме граматично між собою не зв'язані: *Сонечку радий був сьогодні весняному*.

Ми дотримуємося думки, що в граматиці існує не "клична форма", а кличний відмінок (вокатив); цим стверджуємо, що він повністю підводиться під визначення категорії відмінка взагалі як такої, що виражає відношення до інших слів у реченні, в чому знаходить своє відображення розуміння зв'язків між предметами і явищами матеріального світу; а тому стверджуємо, що іменник у формі цього відмінка стоїть не поза реченням, а в реченні, виконуючи в ньому синтаксичну

функцію, і зв'язується граматично з іншими членами речення. При цьому підкреслюємо, що сам вокатив не є чимось зовсім відмінним від відмінків узагалі, і тому немає ніякої потреби вигадувати для нього спеціально якісь особливі функції й особливі види граматичного зв'язку з іншими словами.

Вихідним нашим аргументом у доведенні сформульованої зараз тези є думка О.О.Потебні, яка або не береться до уваги мовознавцями, або згадується лише для того, щоб назвати її хибною. Наведемо її: "У наших граматиках єдині відмінки, здатні виражати підмет, суть називний і кличний. Відношення цих відмінків один до одного і до речення розуміють по-різному. Шлейхер говорить про кличний, що це зовсім не відмінок, а ім'я у формі вигука, і звідси виводить неможливість особливого відмінкового суфікса для кличного. Такої думки дотримуються й інші, між іншим, Міклошич, який говорить: "Кличний лише за традицією ("по преданию") зараховується до відмінків, тоді як із зовнішнього боку, на відміну від інших відмінків, він не відзначений особливим суфіксом, і (з внутрішнього боку) ім'я у цьому відмінку, не будучи підпорядковане примусовій силі складу речення (*einem festen zwange des satzgefüges nicht unterliegt*), що позначається, однак, назвою *casus vільно (loser)* приставляється до мови, подібно до вигука". Я на відміну від попередньої своєї думки (Із зап. I, 157) тепер вважаю правильною стару думку, що протиставляє називний і кличний як прямі відмінки, тобто відмінки суб'єкта і слів, узгоджуваних з ним, останнім непрямым відмінком об'єкта. Згідно з цим, кличний, як і називний, маючи певну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому. Синтаксична відмінність називного і кличного – в тому, що називний лише в займенника особових я і ми, ти і ви є 1-ша і 2-га особа; останні імена займенникові і якісні суть 3-тя особа; тоді як кличний (з нижченаведеним застереженням) є 2-га особа і, як така, узгоджується з 2-ю особою дієслова. Всупереч правилу "відокремлювати комою кличний від присудка (укр. *"сира земле, розступися"*, *"розступися, сира земле"*) і не відокремлювати називного" (*"сира земля розступилася"*) думаю, що відстань у живій мові між цими відмінками і присудками однакова⁹. Як на функціональний зв'язок називного і кличного відмінків О.О.Потебня вказує на тенденцію у багатьох мовах замінювати звукову форму кличного формою називного і на зворотнє явище – використання кличного у функції називного; наприклад, в українських думках: *Оттогді-то Хвилоне Корсунський полковниче на доброго коня сїдав..., Івасю Вдовиченку сього не слухає*. "Тому думаю, – говорить далі О.О.Потебня, – що первісно вживання кличного замість називного було знаменне і виникло зі звертання співця до відсутньої особи (третьої), як до присутньої, у 2-й особі, і таке звертання, звичайне у Гомера (до Менелая, Патрокла, Ахілла, Феба та ін., в Одиссеї до Евмея), всупереч думці Ля-Роша вважаю як таке, що впливає саме зі співчуття співця до згадуваної особи і з живого уявлення цієї особи. Цим пояснюється, чому в слов'янських піснях кличний замість називного вживається тільки в іменах осіб. Виняток, скільки знаю, становить лише кінь: *"Є у мене три коні на стойлі: один коню як голуб сивенький, другий коню як ворон чорненький"* (Метл., 105). За перехід від кличного, як другої особи, до кличного, як 3-ї особи, можна б вважати

випадки, коли за звертанням у кличному іде присудок у 3-й особі, напр.: *Ай же ть собака, Злодей Каин царь! Думает думушку недобрую...*¹⁰

Як бачимо, О.О.Потебня розглядає кличний відмінок як відмінок суб'єкта (прямий), який виконує в реченні роль підмета. Потебня не дає розгорнутого аналізу функцій іменника в кличному відмінку, обмеживши свою аргументацію вказівкою на заміну кличним називного. Проте називний і кличний мають власні своєрідні риси, які й вирізняють їх як взаємозв'язані, але й окремі. Відмінні їх риси зумовлені і пояснюються самою природою мови як засобу спілкування. Розглянемо випадки функціонування іменника в кличному відмінку, зіставляючи з називним, що дасть змогу визначити спільне в них як прямих відмінках і на фоні взаємозв'язків виразніше показати окресленість кожного.

Перший випадок. Вокатив як виразник суб'єкта виконує функції підмета в реченні.

Мова як засіб спілкування виникла і може існувати за наявності мовця, слухача (співбесідника), взаємозамінних у процесі мовного спілкування; третім, завжди необхідним елементом є предмет, про який іде мова і який участі в розмові не бере. Звичайно, і мовець, і слухач теж можуть бути предметами мови, про них теж може йти мова. Отже, і мовець, і слухач, і предмет мови можуть бути суб'єктами. Відповідно в мові створено і потрібні засоби для взаємного обміну думками.

Іменник-підмет у формі називного відмінка (далі для скорочення називативом номінативом) завжди є суб'єктом, який участі в розмові не бере (3-тя особа): *Повітря пахло розквітлим садами* (Стельм.). *Кравчина бачить уже свій дім* (Довж.). Іменник у формі кличного відмінка (далі називаємо вокативом) є виразником суб'єкта, який бере участь у розмові, а саме є слухачем (2-га особа). Цим ускладнюється його значення: він не лише називає суб'єкт, а й показує, що до нього звернена мова; вокатив буває підметом у реченнях зверненої мови. Звернення може мати констатуючий характер: *Добре працюєш, друже, сьогодні.* (З газ.). *Брешеш, дівчино, брешеш, рибчино...* (Нар. п.). У цьому випадку дієслово-присудок стоїть у дійсному способі. Звернення може мати і спонукальний характер, коли слухача (2-га особа) спонукають до виконання дії: *Неси ж мене, коню, по чистому полю* (Фр.). *Повій, вітре, на Україну* (Руд.). *Йди, йди, Марусе, та хутко вертайсь* (Вовч.). Природно, що дієслово-присудок стоїть тут у наказовому способі.

Важливо, що в реченнях зверненої мови (особливо, коли воно має спонукальний характер, це виразно видно) значення "звертання" *власстиве не лише іменникові у вокативі, а й дієслову: повій, вітре; йди, Марусе* тощо. Щоб яскравіше показати це, наведемо приклади окремо вжитих згаданих форм: [Гриць] (перескочив через тин). *Галю!* (Корн.). [Соня] (подає йому хліб). *Гляньте!* (К.-Кар.). Навряд чи хто стане твердити, що Т.Г.Шевченко не звертався до трудящого люду, коли закликав: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте*. Ми не маємо також сумнівів у тому, що це й сприймається читачем (тут він – співбесідник поета, слухач, 2-га особа) як звертання. Ці види звертань різняться тим, що іменник називає особу, до якої звертаються, а дієслово –

дню, з якою звертаються. Звернена мова завжди існує як засіб прямого безпосереднього спілкування, через це з ситуації мовлення співбесідникові відомо в першому випадку, з чим звертаються до нього, а в другому – що звертаються саме до нього. Тим більше, що обидві форми звертань – іменникова і дієслівна – мають значення 2-ї особи: перша називає її, а друга вказує на неї своїми формальними показниками (особовими закінченнями).

Досі ми говорили про логічну основу вокатива в реченні: він є виразником суб'єкта дії, названої дієсловом-присудком. Тепер звернемо увагу на граматичні, власне синтаксичні, основи цього. Як відомо, присудок, будучи залежним від підмета, підпорядковується останньому в граматичних значеннях, спільних для них обох, тобто узгоджується з підметом. Ця закономірність повністю виявляє себе і тоді, коли підмет виражається іменником у вокативі. Вище ми показали залежність особової форми дієслова-присудка від значення особи-підмета: коли іменник у вокативі є підметом, то дієслово набуває форми 2-ї особи; коли ж підметом є іменник у номінативі – присудок дієслівний виступає виключно у формі 3-ї особи. Це не що інше, як узгодження присудка з підметом в особі.

Присудок узгоджується з підметом ще в числі. Це повністю виявляється і в тих випадках, коли підметом виступає вокатив. Пор.: *Роди нам, земле, юних серцем* (Тич.). *Рости наш молодий друже, будуй нове суспільство на старій землі* (Янов.) і *Учітєся, брати мої, думайте, читайте* (Шевч.). *Розвійтєся з вітром, листочки зі'ялі* (Фр.). Як при узгодженні взагалі, зміна числової форми присудка виключно залежить від зміни форми підмета (*брате, учися; брати, учітєся*).

Специфічним для форми вокатива порівняно з номінативом (при якому дієслово-присудок буває у формі 3-ї особи) є те, що крім 2-ї особи, присудок при ньому може мати форму 1-ї особи множини: *Не лякайтєсь, брати мої, моря* (І раб.). *Сядьмо отут, сину, під осокорами* (Неч.-Лев.). *Ану, Федоре, поїдемо* (І ол.). Пояснюється це тим, що часто форма іменника і завжди форма дієслова вміщують у своєму значенні мовця та інших осіб, із якими він говорить (*поїдемо* означає, що виконавцем дії є мовець плюс слухач або слухачі).

Цікаво нагадати зараз два положення граматики: 1. "При звертанні можуть стояти пояснювальні слова (узгоджені з ним або залежні від нього). Таке звертання називається поширеним, напр.: *Цвіти, моя Вітчизно молода, безмежна, потерєборна, яснокрая*. (Мал.)"¹¹. Що це, як не фактичне визнання того, що з вокативом граматично зв'язуються залежні від нього слова, зокрема за типом узгодження? 2. "...Звертання не зв'язується будь-яким типом сурядного або підрядного зв'язку з жодним членом речення, в яке воно включається, залишаючись, отже, поза основним скелетом цього речення. Утім, є підстави говорити про орієнтацію присудка речення, до складу якого звертання вводиться, на форми числа й роду звертання (тобто про узгодження із звертанням присудка цього речення)"¹². Або ще краще: "У шкільних граматиках і деяких вузівських підручниках звертання відносять до слів, що стоять поза граматичним зв'язком із реченням. Проте граматичний зв'язок звертання з реченням може виявлятися. Так, у

реченні *Ростіть, будови, гомоніть, мости, старому пліть, новому процвісти* (Рил.) форму числа присудків (*ростіть, гомоніть*) ми підбираємо, враховуючи форми числа звертань (*будови, мости*), тобто узгоджуємо присудок із звертанням у числі. У реченнях *Ой палка ти була, моя пісне* (Л. Укр.); *Який ти, світе, теплий і широкий* (Мал.) форми присудка (*палка була, теплий і широкий*) ми орієнтуємо на ті форми роду, що їх відповідно мають звертання (*пісне, світе*), тобто узгоджуємо присудки із звертанням у роді.

Особливо помітний цей зв'язок тоді, коли звертання оформлене як підрядне речення, напр.: *Вставай, хто живий, в кого думка повстала!* (Л.Укр.)¹³. Викликає тільки подив, що автор, піддавшись гіпнотичному впливові традиційного розуміння "звертання", не назвав речі своїми іменами; тим більше, коли врахувати, що раніше він же наводить визначення: "Присудком називається залежний від підмета член двоскладного речення, який означає дію, стан, якість, властивість, приписувану в часі тому предметові, назва якого в цьому реченні виступає підметом"¹⁴; коли врахувати загальновідоме, що присудок є головним членом речення, залежним тільки від підмета, і, будучи вираженим відмінюваним словом або сполученням слів з відмінюваною зв'язкою в ньому, узгоджується з підметом і тільки з підметом. Наголосимо ще раз на тому, що значення "звертання" має не лише підмет у вокативі, а й зв'язаний з ним дієслівний присудок. Отже, "звертання" – це не граматична кваліфікація слова в реченні: у наведених вище реченнях зверненої мови одне "звертання" (іменникове) граматично кваліфікується підметом, а інше (дієслівне) – присудком.

Відзначимо тут особливий випадок уживання кличного відмінка іменника для вираження підмета неповного речення (еліптичного) як розповіді-констатації, так і спонування: [Оксана]. *Нашу бригаду все одно не обставите.* – [2-га дівчина]. *Вірно, Оксано* (Корн.). У реченні *Вірно, Оксано* присудок не вжито, оскільки він зрозумілий із ситуації, бо речення вплетено в загальний текст розмови, що складається з ряду реплік, об'єднаних спільною темою. Для наочності наведемо приклад такого ж типу речення, але повного. Уживання присудка в ньому теж не є необхідним для повного і правильного розуміння сказаного, тим більше, що речення функціонує як репліка: *Вірно, сину, кажеш* (Стельм.).

Другий випадок. Часто в реченні вокатив вживається у зв'язку з займенником. Як у реченнях-констатаціях, так і в реченнях-спонуваннях він виступає в ролі прикладки до займенника 2-ї особи, що виконує роль підмета: 1. *Ну от і стоїш ти, Дмитре, на порозі і не знаєш, куди завтра схитнешся* (Стельм.). *Ти, Миколо, бунтуєш мені всіх забродчиків* (Неч.-Лев.). *Черевички невеличкі, ви стоптались в темні нічки* (Нар. п.). 2. *Іване, ти краще покривай людей* (Стельм.). *Ти, Соню, тут латочку наклади* (К.-Кар.).

Нерідке явище в мові – аналогічне використання іменника в називному відмінку: *Централка, вона теж, знаєте, ружжо* (Виш.) *Ой, сльози палки – вони душу палили* (Л.Укр.). *"А він, Шаляпін, з яких же буде?" – поцікавився Терешко* (Іщук). *"А вона, ця душа, в тебе є?" – повеселився Сергієнко* (Стельм.). *Вона так багато знає, ця дівчина!* (3 газ.).

Вокатив буває прикладкою до займенника-підмета й у тих випадках, коли присудок речення виражається не дієсловом і речення не має спонукального характеру: *Красиві гори в и, Альпи!* (Гонч.). Тут іменник *Альпи* стоїть не в називному відмінку, а в кличному: називає предмет, до якого звернена мова.

Третій випадок. Окремо вживані іменники в кличному відмінку можуть бути виразниками односкладних речень – вокативних. Щоб краще відітнути особливості цих речень, розглянемо їх у зіставленні з номінативними (називними). Основним значенням номінативних речень є буття, існування, стверджуване як ознака названого предмета або явища: *Пісок. Вечірні хмари сині. Далекі смуги вогняні* (Рил.). Основним же змістом вокативних речень є спонукання, узагальнене значення якого розуміється з ситуації чи спільної теми, у розкритті якої беруть участь інші речення контексту: *Заходить у пекарню, пхає ногою двері й кричить: "Маріно!" – Нікого. "Олено!" – Тихо* (Коц.). *"Мусію!" – окликнув його Павленко. Загублений у свої думки, Стоян не ворухнувся. "Мусію!" – "Я слухаю"* (Скляр.).

Основне значення – ствердження буття – може ускладнюватися додатковим відтінком емоційного забарвлення, який часто набуває яскравої виразності, таким чином утворюються так звані вигуківі (або їх іще звуть оклично-називні) речення: [*К о з а к*]. *Наші сурми, наші.* (Схопився). *Перемога! Слава!* (Корн.). *Наче все небо перетворилось у грандіозний блакитний орган і заграло. – Ка т ю ш а !!!* (Гонч.).

Аналогічно в реченнях вокативних спонукання може ускладнюватися емоційним відтінком, набуваючи характеру прохання, благання. *"Да ви де!" – щоб хоч глянув на неї* (Гол.). *Иди звідси, іди, з тобою не тільки говорити не можу, але бачити тебе не хочу.* [Гриць]. *Галю!* (Корн.). Часом емоційне забарвлення, емоційне значення превалює, речення виражає спонукання з виразним захопленням, співчуттям, докором, обуренням тощо: *Ле ле! Який світ широкий* (Гонч.). *Ех, Гордію, Гордію!* (Остров.). *"Мамо...",* уже роздратовано почала, було, *Христя* (Іщук). *"Марійко, ... Маріє",* – міцно пригорнув до себе дружину (Стельм.).

Односкладні номінативні і вокативні речення, залишаючись самостійними, близько зв'язуються з іншими реченнями, що йдуть за ними і мають зміст, зв'язаний із предметом чи явищем, названим цими односкладними реченнями: *Київ! Тихий, мов підземний гомін, разом із забоями дзвонів доноситься до його вуха* (Мирн.). *О земле рідная! Не жатиме неситий пшениці на твоїх ланах!* (Рил.). Ще тісніший зв'язок вони мають тоді, коли в реченнях, що йдуть за ними, підмет виражений займенником, який указує саме на названий предмет чи особу в односкладних реченнях: *Весна. Народившись десь за морями, вона швидко крокувала на північ* (Скляр.).

Четвертий випадок. Уживання іменника у вокативі в складі простого речення, причому він не зв'язаний граматично ні з реченням у цілому, ні з окремими його членами. Ідеться про типовий випадок так званого "звертання": *Жити тобі, хлопче, вчитись* (Скляр.). *Ото, братця, дівчина* (Вас.). *Порозумнішати, Докіє, на старість хочу* (Стельм.). *Без тебе,*

Дми тр е, нема життя мені... (Стельм.). Кличний відмінок і тут є виразником односкладного вокативного речення, але не окремо вживаного, а вставного, через що й основне значення його – спонування – менш виразне.

Як п'ятий випадок ми виділяємо такий, коли односкладне вокативне речення вживається як головне речення у складнопідрядному. Наприклад: *Дівчата, хто з першої бригади?* (Корн.). *Мамо, чия то дівчина приходила до нас учора позичати вогню?* (Неч.-Лев.). У вокативному реченні не тільки названо особу, але в ситуації мовлення воно зв'язане також з вираженням потрібної дії, яку названа особа повинна виконати, або її спонукають до виконання дії. У наведених прикладах мовець має бажання одержати відповідь, зміст якої визначається змістом підрядного речення. Узагальнене значення спонування вокативні речення мають тут таке, яке можна конкретніше виразити формою наказового способу дієслова мовлення. Сама відповідь слухача підтверджує, що саме так він розуміє сказане мовцем. Напр.: *Мамо, давати обідати?* – *Давай, давай, Гафійко* (Коц.). *"Югино, можна буде в ту неділю прийти? – захвилювався і знову скинув шапку. – "Приходьте", – ледве ворухнула губами і подала руку* (Стельм.). Пор. ще: *"А то б ні!" – раптом зітхас. – "Чого ви, мамо?" – "Нічого". – "Скажіть, скажіть!" – не випускає матері з рук. – "Кажу ж тобі – нічого. Збирайся в сільбуд."* – *"А скажіть!" – цілує в уста і допитливо дивиться на сухе в зморшках обличчя* (Стельм.).

Значення спонування не замикається дієсловом мовлення, можливе й інше. Напр.: *Бачиш, Прокопе, він мене зараз оштрафує* (Корн.). *Слухай, Огнев, ти що замислив* (Корн.). *Чуєш, Гафійко, він рибу варить* (Коц.). У кожному разі, найчастіше значення спонування зв'язане з безпосередніми відчуттями людини, які з допомогою засобів мови збуджуються в слухача у зв'язку зі сприйманням якогось явища, названого мовцем у підрядному реченні (додатковому). Це явище часто можна сприйняти безпосередньо за допомогою органів чуття. У такому разі словесна відповідь із боку слухача не обов'язкова, найчастіше він реагує відповідним чином безпосередньо в ситуації.

Короткий аналіз використання вокатива в мові, зроблений нами, дає до статньо підстав стверджувати, по-перше: а) кличний відмінок (вокатив), як і називний, є відмінком суб'єкта (прямим); вираження незалежності суб'єкта від інших предметів і явищ – основне його граматичне значення; б) основною функцією іменника у формі вокатива є функція підмета в реченні зверненої мови; в) кличний відмінок, як і називний, може бути прикладкою до займенника, що виконує роль підмета, узгоджуючись із цим займенником у числі й особі; г) присудок, виражений дієсловом найчастіше наказового, рідше дійсного способу, послідовно узгоджується з підметом у вокативі в числі й особі; г) речення може бути неповним (еліптичним): при підметові у вокативі не вживається присудок із значенням спонування, коли він зрозумілий із загального контексту чи ситуації мовлення; д) вокатив може бути виразником односкладного речення спонукального за значенням (вокативного). Останнє

вживається в мові і як самостійна комунікативна одиниця, і як вставне, і як головне речення в складнопідрядному з підрядним додатковим.

По-друге: а) сказане знімає в граматиці питання про так зване "звертання" як поняття неграматично; у зверненій мові значення звертання має і дієслівний присудок (але граматично він кваліфікується саме присудком), й іменник у вокативі, який граматично кваліфікується як підмет; крім того, іменник у вокативі може бути виразником вокативного речення; б) поширена в граматиках думка про те, що іменник у вокативі не зв'язується ніяким граматичним зв'язком з іншими словами речення, – неправильна: не він, іменник у кличному відмінку, зв'язується (він і не повинен зв'язуватись, як і в називному), а з ним зв'язуються залежні від нього слова в реченні, зокрема присудок, повним і послідовним узгодженням. Разом із тим іменник у вокативі, як і в називному відмінку, у функції прикладки узгоджується з тим словом, з яким пов'язується в реченні, – саме з займенником; в) в інших випадках (коли вокатив виконує функцію односкладного речення – вокативного, окремого, вставного чи головного в складнопідрядному) його не можна розглядати як звичайне слово з огляду на його функції в реченні (це саме стосується іменника в називному відмінку у функції номінативного речення); г) правило пунктуації, згідно з яким присудок не може відокремлюватися від підмета комою, не є аргументом для спростування того, що іменник у вокативі є підметом. Не кома визначає член речення, а, навпаки, членом речення можна пояснити її значення як знака в цьому разі не відокремлювального, а видільного; необхідність вживання його з таким значенням і зараз (як тире в реченнях типу *Київ – столиця України*) залишається в силі. Додамо до сказаного, що кома в такому разі не є єдиною можливим варіантом виділення специфічного за своїм значенням, зв'язаного з виразною видільною інтонацією підмета: *А що, музико! вигравай цілком після свого весілля* (Неч.-Лев.). *Моя ти люблю! усміхнись* (Шевч.). *Праведная душе! прийми мою мову* (Шевч.).

Після цього зробимо кілька зауважень щодо форми вокатива. Вокатив у функціональному відношенні споріднений із номінативом. Відмінність полягає лише в тому, що вокатив називає 2-гу особу, а номінатив – 3-ю. Проте є випадки, коли суб'єкт, названий номінативом, набуває значення, близького до 2-ї особи, а названий вокативом – до 3-ї. Пор., напр.: *В кого доля полем ходить, Колоски збирає, А моя десь ледащиця, За морем блукає* (Шевч.). *Подивилась на неї, тихо відповіла: "Цаслива їм доріженька стелися"* (Шиян) і *Ой плаче, плаче молодий козаче* (Нар. п.). Це уможлиблює використання однієї звукової форми в обох випадках: *Феноген! Не знаєш, зібрались економи в конторі?* (К.-Кар.). *Гей, Харитон, махай із Ліхтаренком!* (К.-Кар.). У множині і середньому роді – це звичайний для сучасної мови факт: *Не сумуй, серце, не журися* (Нар. п.). *Та й усе стопталось з вами, чиревички з підківками* (Нар. п.). *Дівчата, а де ж Оксана?* (Гол.). У російській мові це характерне як для множини, так і для однини, тому говорять, що в ній збереглися поодинокі залишки кличного відмінка: *Царю небесный! Спаси меня от куртки твоей...* (Лерм.). *Чего тебе надобно, старче* (Пушк.).

Вирішення питання про вокатив як відмінок не можна ґрунтувати на наявності чи відсутності окремої форми. Не можна заперечити існування знахід-

ного відмінка тим, що він буває омонімічним із називним (назви неживих предметів) чи родовим (назви істот). Так само не можна заперечити вокатив тим, що він може бути омонімічним із деякими іншими відмінками (називним, давальним). У цьому випадку вокатив відрізняється від них як своїм значенням, що ми показали вище, так і формальними показниками: важливою тут є інтонація. Так, звичайно в реченні *Що місяцю зіроньки кажуть ясеньки?* (Тич.) з іншою інтонацією – інтонацією вокатива мали б: *Що, місяцю, зіроньки кажуть ясеньки?* Крім того, коли вокатив виступає в реченні підметом, то дієслово-присудок, узгоджуючись із ним, набуває форми 2-ї особи; коли ж таку функцію виконує номінатив, воно набуває форми 3-ї особи. Усі названі формальні показники існують і в російській мові, як і значення вокатива.

Якщо врахувати все сказане про вокатив в українській мові (а це має місце і в інших слов'янських мовах), то стане ще більш переконливою думка О.О.Шахматова про кількість відмінків: "Спільнослов'янська прамова успадкувала з епохи спільноіндоєвропейської сім відмінків, рахуючи в тому числі називний і кличний"¹⁵. Ми додамо лише, що слов'янські мови й зараз мають ці сім відмінків: кличний – теж відмінок, який має своє власне граматичне значення, свою власну форму, у якій іменник (як і в інших) виконує в реченні певні функції і є повноправним його членом, граматично зв'язаним з іншими.

¹Ломоносов М.В. Полное собр. соч. – М., 1952. – Т. 7. – С. 411; ²Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – С. 277; ³Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 261; ⁴Буслаев Ф.И. Указ. раб. – С. 277; ⁵Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. – М., 1941. – С. 121; ⁶Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 407–408; ⁷Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1959. – С. 179; ⁸Там же; ⁹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1–2. – С. 100–101; ¹⁰Там же. – С. 101–102; ¹¹Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1961. – С. 171; ¹²Финкель А.М., Баженов Н.М. Современный русский литературный язык. – М., 1951. – С. 388–389; ¹³Кулик Б.М. Знач. праця. – С. 171–172; ¹⁴Кулик Б.М. Знач. праця. – С. 38; ¹⁵Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. – М., 1957. – С. 16.

СЕМАНТИКА

*Ніна Клименко,
Київський університет імені Тараса Шевченка*

НАЗВИ ОСІБ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРІОДИЦІ

Для сучасного етапу розвитку української мови характерне інтенсивне поповнення її словникового складу численними неологізмами. Різні стилі літературної мови поповнюються неологізмами різного типу. Так, у науково-технічному стилі новотвори найчастіше трапляються серед іменників-назв абстрактних дій, знярядь праці, процесів, серед прикметників-ознак за дією¹. У публіцистичному стилі вони охоплюють велике поле назв осіб, відносних прикметників

і відбивають активні процеси словотворення художнього, наукового й офіційно-ділового стилів, що реалізовані в різних жанрах цього стилю.

Сучасна українська періодика засвідчує продуктивність творення назв осіб-членів або прихильників партій, певних угруповань, до складу яких увіходить суфікс *-ець*. Серед них представлені іменники, похідні від прізвищ лідерів партій: *Ю.Тимошенко – тимошенківці*, *О.Мороз – морозівці*; від назв тимчасових об'єднань: *дев'ятка* (представники 9 партій більшості у Верховній Раді України) – *дев'ятківці*, *трійка* (три партії опозиції – тимошенківці, нашоукраїнці, комуністи) – *тріївці*. У пресі трапляється навіть іменник *президійці* (ті, що сидять у президії). Рідше використовується в цьому розряді слів суфікс *-ник*: *кримінальники*.

Деякі назви членів певної партії, що є новотворами, стають омонімами слів, які вже існують у мові, але з іншими значеннями. Так, іменник *справедливець* трапляється в періодиці як найменування члена партії "Справедливість". Отже, він розвинув нове значення порівняно з тим, яке зафіксоване в словниках української мови раніше – "той, хто бореться за правду, хто відстоює справедливість"². Це ж саме можна сказати про лексему *трудовик* як назву члена партії "Трудова Україна". Тлумачний словник української мови пояснює його в такий спосіб: "у дореволюційній Росії на початку ХХ ст. член дрібнобуржуазної політичної організації народницького напрямку в Державній думі". У сучасній українській розмовній мові слово *трудовик* іменує ще й фахівця з трудового права. Отже, він займає своє місце в такому словотвірному ряді слів, як: *адміністративісти*, *конституціоналісти*, *процесуалісти*, *цивілісти* та *криміналісти*, що є розмовними (крім іменника *криміналіст*) назвами юристів-фахівців у галузі адміністративного, конституційного, процесуального (цивільного або кримінального) права. До нього близький інший ряд, де є розмовний іменник *державознавець* (фахівець з державного права) поряд з поширеною в українській мові і зафіксованою словниками лексемою *правознавець*. Цей останній з другою основою *-знавець* в українській мові традиційно називає фахівців певних галузей знання, наприклад: *літературознавець*, *мовознавець*, *музикознавець*, *театрознавець*, *шевченкознавець*, *франкознавець* та ін. Згаданий словотвірний тип продовжує бути активним і в наш час. Його поповнюють нові слова на зразок: *кремлезнавець*.

У пресі набув поширення іменник *нашоукраїнець*, що називає члена партії "Наша Україна" і продовжує ряд слів, утворених композитно-суфіксальним способом та засвідчених словниками української мови, пор.: *землеволець* (член партії "Земля і воля"), *народоволець* (член партії "Народна воля"). Щойно згадані похідні можна доповнити іменником *народовладці*, тобто члени групи "Народовладдя". Цей словотвірний тип зараз став активним. Його як зразок використовують для називання членів редколегій газет. Так, у "Голосі України" опубліковано привітання, в якому журналісти цієї газети названі *голосоукраїнцями*.

Періодика засвідчує продуктивність творення іменників-найменувань працівників певних установ. Одні з них оформлені суфіксом *-ець*: *урядовці*, *посадовці*. Деякі з них мотивовані іменниками, що є повними назвами і водночас можуть

бути абревіатурами. Від цих останніх якраз і утворюються назви членів певного колективу людей: *зеленбудівці* (працівники, що відповідають за зелені насадження в місті), *спецназівці*, *ОУПівці*, *УБОЗівці* (представники Управління боротьби з організованою злочинністю), *томаківці* (від назви виробництва ТОМАК). Щойно названі слова відрізняються від новоутворених абревіатур-назв осіб з суфіксом *-ець*, що є скороченнями словосполучень іншого типу: *фахівець з ветеринарії* – *ветфахівець*. Іншим активним суфіксом назв осіб є *-ник*: *даїшник*, що за значенням асоціюється з такими похідними, як *сільгоспвиробник*, *сільгосптоваровиробник* (від виробник сільськогосподарських товарів). Вони виникають на основі словосполучень з об'єктними відношеннями складників.

Як і раніше, така мотивація рідкісна в називанні мешканців: *кремгесівці* (працівники Кременчуцької ГЕС та жителі району поблизу неї). Неологізм *автопокупець* засвідчує активність творення у сучасній мові перехідного типу між абревіатурами і композитами, адже він є наслідком згортання словосполучень з об'єктним відношенням компонентів. Один із них (основа *авто-*) співвідносний з іменником *автомобіль*, інший – з віддієслівним іменником (пор. ще *автолюбитель*). Ця ж перша основа трапляється і в таких новотворах, як *автокредит* (автомобілі в кредит) і *автокооператив* (кооператив власників автомобілів).

Назви осіб відбивають дві тенденції запозичення іншомовних слів у сучасній українській періодиці. Одні з них позначають нові реалії суспільно-політичного та культурного життя: *артмейкер*, *іміджмейкер*, *турменеджер*. Інші є даниною моди, наприклад, *омбудсмен* (про правозахисника Ніну Карпачову). Під впливом моди на запозичені слова, а, можливо, ще й через тяжіння до економії мовних засобів активізувалися деякі моделі слів з іншомовними елементами, що витісняють еквівалентні словосполучення української мови. Так, упродовж останніх років у періодиці Голову Ради Міністрів називають виключно *прем'єр-міністром*, а його заступників *віце-прем'єр-міністрами*. Раніше з елементом *віце-* були усталеними лише назви заступників президентів академії наук, що називалися і називаються *віце-президентами*. Журналісти вперто іменують Голову Верховної Ради України *спікером*, а голів міської влади – *мерами*. На сьогодні в пресі чітко розмежувалися функції слів *глава* (архаїзована лексема з високого стилю) у назвах *глава держави*, *глава уряду* та *голова* (для найменування високопосадовців нижчого підпорядкування) – *голова адміністрації*.

Під впливом зразків американізованого багатолюдного шоу з'явилися такі лексикалізовані й локалізовані в часі штампи=характеристики людей, як: *людина року*, *красуня-2002*, *бабуся-2002*, *регіональний лідер року*, *менеджер року*, *фінансист року*, *промисловець року*, *лідер малого та середнього бізнесу року*, *аграрій року*. Цікаво, що до них приєднуються і предметні назви: *національно-торговельна марка року*.

У нових умовах "оживають" словотвірні типи і суфікси, що були раніше зараховані до непоширених. Сказане стосується, наприклад, запозиченого в українській мові суфікса *-ант/-янт*, що відомий у таких словах, як: *адресант*, *демонстрант*, *дипломант*, *диспутант*, *дисертант*, *комедіант*, *маніфестант*, *музикант*, *презентант*, *проектант* та ін., а також суфікса *-ій*:

аграрій, пролетарій, парламентарій. У сьогоднішній періодиці трапляються іменники на зразок: *пробант* (називає людину, що запрошена покуштувати мінеральну воду, молоко, каву тощо, на відміну від професійних дегустаторів), *підписант* (іменує представника більшості, що підписує єдину угоду), *свропарламентарій* (член Європарламенту).

Помітне пришвидшене засвоєння запозичених слів. Так, до вже існуючого слова *телевізійники* (працівники телебачення) приєдналися *мас-медійники* (представники засобів масової інформації), *глобалісти* змогли стати *антиглобалістами*, *партнери* – *бізнес-партнерами*, *турист* став ще й *велотуристом*. Здобули права громадянства *симпатики* та *антипатики*. У газетах та журналах, крім редакторів, головних редакторів, головредів, з'явилися *шеф-редактор* та *білд-редактор*, виборці стали *електоратом* (і кореспонденти вже пасуться на *електоральних пасовищах* та спостерігають у Верховній Раді *прем'єриаду* та *спікеріаду*).

У періодиці відчутно послабилися вимоги до виконання правил творення іменників жіночого роду від іменників чоловічого роду як офіційних назв на позначення стійких занять. У тижневику "Пік" пишуть знову про *поетку* Анну Ахматову (таке вже слово було в 20-ті роки ХХ століття), молоду художницю-членкиню молодіжної секції Спілки художників України та про провідну *телекритикесу*.

Назви осіб легко стають стилістично, здебільшого негативно, забарвленими композитними словами завдяки приєднанню основ *псевдо-*, *аут-*, *екс-*, що самі є маркованими стилістично, позначаючи несправжність або колишність якоїсь ознаки особи чи перебування її поза обов'язками, виконуваними раніше: *псевдозахисники*, *псевдоспеціалісти*, *псевдоприклад*, *аутсайдери* (розвитку демократії), *екс-воротар*.

У цю орбіту потрапляють іменники-юкстапозити на зразок: *мени-вумени*, *депутати-перекинчики*, *політики-нездари*, *кліматологи-песимісти*, *пожежники-вогнеборці*, що є стилістично забарвленими словами і традиційно використовуються в українській літературній мові для посилення виразності. Більшість із них залишаються авторськими новотворами. Досить тут пригадати деякі приклади з української художньої повоєнної прози, що зібрані в частотному словнику: *актор-нездара*, *анархіст-індивідуаліст*, *атеїст-антимарксист*, *інженер-бракороб*, *сфрейтор-фіурер*³. Інший характер у юкстапозитів, що підкреслюють фах людини і не мають стилістичного забарвлення. Такі слова входять до словників як кваліфікатори різних спеціальностей: *інженер-будівельник*, *інженер-механік*, *інженер-електрик*, *інженер-економіст*. Кількість слів цього типу постійно зростає у періодиці і швидко переходить до лексики мови: *лікар-психіатр*, *лікар-імунолог*, *лікар-дієтолог*.

Останнім часом стають численними юкстапозити, в яких перший складник визначає професійну орієнтацію особи: *бізнес-леді*, *прес-секретар*, *прес-аташе*.

Перегляд норм української літературної мови, прийнятих у радянські часи, з одного боку, веде до заміни покручів, що з'явилися в її лексиконі під впливом російської мови, словами, які відповідають правилам її словотвірної системи. Замість *відпочиваючі*, *дискутуючі*, *мітинуючі*, *перевіряючі* тепер використовують *відпочивальники*, *дискутувальники*, *мітингувальники*, *пе-*

ревірляльники. З другого, до переміщення слів, несправедливо відкинутих на периферію лексичної системи мови, в її ядро: іракський *військовик* (поруч з солдат, боєць), *посадовець* (співіснує з іменником чиновник), *поціновувач*, *поціновувач* (що є синонімом шанувальника).

Аналіз лише одного розряду слів=похідних іменників, що називають особи за їхньою професією або належністю до певної партії чи угруповання, у періодиці свідчить про активізацію в сучасній українській мові їхнього творення за допомогою суфіксального способу словотворення і таких її суфіксів, як *-ець*, *-ник*. У багатьох випадках вона зумовлена зростанням політичної активності громадян України, виникненням значної кількості партій і необхідністю називання її членів.

Помітною є перебудова в словотвірній системі мови під впливом перегляду мовних норм, усунення слів, побудованих за тими моделями, продуктивність яких збільшувалася штучно за культивованими зразками російської мови. Водночас зростає кількість слів-запозичень серед найменувань цього типу, відбувається швидке засвоєння, вростання їх у лексикон української мови.

¹Клименко Н.Ф. Неологізми в сучасному українському науково-технічному стилі // Українське мовознавство. – К., 2000. – Вип. 22. – С. 24–25; ²Частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1981. – Т. 2; ³Словник сучасної української мови : У 11 т. – К., 1970–1981. – С. 498.

*Тетяна Михайлова,
Харківський військовий університет*

СИНОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Сутність синонімічних відношень у термінології. Сьогодні майже всі вітчизняні та зарубіжні мовознавці визнають природність і неминучість синонімічних відношень між термінами як вияв загальномовних процесів, проте залишаються дискусійними деякі проблеми: з'ясування меж термінологічної синонімії, визначення критеріїв синонімічності в термінології, роль термінів-синонімів, шляхи усунення синонімії з українських терміносистем, особливості фіксації синонімічних термінів у словниках тощо. Така дискусійність зумовлена, на наш погляд, кількома причинами: неоднозначним тлумаченням синонімії в загальнолітературній мові, суперечливим розумінням сутності терміна як лінгвістичної одиниці, відсутністю порівняльних досліджень із синонімії в різних терміносистемах тощо. Досліджуючи синонімію в українській науково-технічній термінології (УНТТ), ми користуємося номінаціями "терміни-синоніми", "термінологічні синоніми" й "синонімічні терміни".

Виділяючи синоніми в УНТТ, беремо до уваги насамперед співвіднесеність значення кожного терміна з поняттям. Ми підтримуємо термінологів, які вважають, що терміни-синоніми називають те саме поняття, що, на перший погляд, свідчить про їхню схожість із загальномовними синонімами. Проте терміни номінують наукові поняття, які виникають унаслідок глибокого вивчення природи й сутності явищ, належать до сфери наукового знання, тобто знаходяться на ви-

щому ступені абстрагування; загальноновживані слова здебільшого називають по-бутові поняття, уявлення, що є узагальненнями нижчого типу, пов'язані із повсякденною діяльністю людини й фіксують лише деякі з істотних ознак предметів та явищ дійсності. Отже, термінологічні синоніми, як і загальномовні, називають одне поняття, але різняться від останніх типом понятійного змісту. Однак для визначення термінологічної синонімії недостатньо вказати на зв'язок термінів-синонімів із одним поняттям, потрібно встановити саме сутність синонімічних відношень у різних терміносистемах, що сприятиме виробленню єдиної теорії синонімії в термінології. На нашу думку, **синонімічні відношення** в УНТТ – це відношення значень, виражені різними термінами, що передають істотні ознаки одного поняття і мають семантичний інваріант.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що у значеннях науково-технічних термінів-синонімів можливі семантичні відмінності, оскільки у значенні одного із синонімів можуть виділятися не лише спільні семи, але й відмінні. Зауважимо, що в УНТТ таких одиниць небагато. Наприклад, спільною семою для термінів *двигун* і *мотор* є "машина, що перетворює різні види енергії на механічну", однак друга термінологічна одиниця має відмінний семантичний компонент – "обмежена сфера застосування (переважно у транспортних засобах)", на що і вказується у "Словнику синонімів української мови"¹.

Термінологи виділяють синоніми на підставі їхньої семантичної тотожності (рідко – семантичної близькості), що є, власне, критерієм синонімічності термінів. Деякі мовознавці говорять про можливість синонімічних термінів взаємозамінюватися в контексті², визнаючи це теж підставою для виокремлення термінологічних синонімів. Ми вважаємо визначальним у термінології, як і в загальноновживаній лексиці, саме семантичний критерій виділення синонімів. Їхня взаємозамінюваність – це вторинний засіб визначення синонімічності термінологічних одиниць, бо, по-перше, вона є наслідком, а не причиною семантичної спільності термінів; по-друге, взаємозаміна термінів у науковому тексті може відбуватися лише за умови цілковитої тотожності їхньої семантики, а таке буває не завжди, бо ми припускаємо деяку кількість відносних синонімів. Тому синонімічні відношення між термінами виявляємо за допомогою компонентного аналізу їхніх значень, шляхом зіставлення словникових дефініцій, встановлюючи зв'язки цього типу на підставі обов'язкової наявності інваріантної частини семантичних структур і відмінних сем, яких достатньо для розмежування значень різних лексем, але недостатньо для протиставлення понять. Хоч у семантиці синонімічних термінів не завжди можна виділити відмінні семи, підкреслюємо доцільність саме такої методики виявлення синонімічних зв'язків між термінологічними одиницями.

Поняття "термінологічне синонімічне об'єднання". У словниках та наукових працях учені, описуючи терміни-синоніми, умовно поєднують їх у певні групи на підставі зв'язку з одним сигніфікатом й одним денотатом для зручності дослідження. Проаналізувавши вітчизняні та зарубіжні наукові праці з проблем термінологічної синонімії, ми дійшли висновку, що можна говорити про дві позиції вчених. Одні науковці, описуючи синоніми в термінології, оперують мовознавчим терміном "синонімічний ряд"³ (у поодиноких випадках –

"синонімічне гніздо"⁴), виділяючи в ньому термін-домінанту⁵. Слід зазначити, що в термінознавстві рідко аналізуються зв'язки між членами такого термінологічного ряду. Інші ж дослідники вважають недоцільним вводити до обігу термінологічне найменування "синонімічний ряд" (хоч деякі з них уживають назву "дублетний ряд"⁶). Ця позиція обґрунтовується тим, що значна кількість науковців визнає лише явище дублетності в метамові науки, а між дублетами немає тих відношень, які організують синонімічний ряд, немає емоційно-експресивних, стилістичних або відтінкових опозицій.

На наш погляд, у термінології (зокрема в УНТТ) відсутні синонімічні ряди в загальноприйнятому науковому їх розумінні, оскільки між термінами-синонімами немає тієї градації у вираженні спільного значення (від нейтральної термінологічної одиниці до стилістично чи емоційно забарвлених), яка властива загально-вживаним синонімам: *агломерація – спікання; остов магнітопроводу – кістяк магнітопроводу; розгвинчувати – розкручувати; сполучний шланг – з'єднувальний шланг*. Назву "синонімічна пара", яку вживає І.Кочан⁷, теж краще не використовувати через те, що, за нашими спостереженнями, синонімічних термінів може бути три (*непровідники – діелектрики – ізолятори*) або рідше чотири (*сорбент – поглинач – вбирач – усмоктувач*). Але оскільки термін визнається синонімом тільки в тому випадку, коли він співвідноситься з іншим терміном, тотожним чи близьким йому за значенням, то такі синонімічні одиниці під час їх аналізу слід усе ж таки об'єднувати. Тому пропонуємо основною одиницею термінологічної синонімії вважати сукупність термінів, пов'язаних синонімічними відношеннями, і називати її "**термінологічне синонімічне об'єднання**" (ТСО). Члени такого об'єднання, як правило, різняться між собою або походженням, або походністю й мотивованістю, або давністю функціонування, або вживаністю, що деякою мірою наближає їх до загально-мовних синонімів. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що в науково-технічних ТСО важко виділити домінанту.

І синонімічним рядам у загально-вживаній лексиці, і термінологічним синонімічним об'єднанням властивий динамізм, тобто в них постійно відбуваються якісні й кількісні зрушення, зумовлені розвитком словникового складу мови. Отже, ТСО – це відносно незамкнена синхронічна група термінів, у якій виникають процеси, що спричиняють її зміну внаслідок: а) входження запозичень чи новостворених питомих термінів; б) вилучення окремих синонімів через невідповідність останніх сучасним вимогам чи нормам сучасної української літературної мови або через вихід з ужитку застарілих термінів тощо. Ми встановили, що термінологічні синонімічні об'єднання в УНТТ, по-перше, динамічніші за лексичні синонімічні ряди, оскільки в них набагато частіше відбуваються зміни, по-друге, вони значно коротші за них: довжина ТСО обмежена і, як правило, складається з двох (рідше трьох, чотирьох) термінів (*кішки – кігті; пульверизатор – розпилювач – розбризкувач; льотчик – пілот – авіатор – літун*), хоча в деяких терміносистемах (нетехнічних) науковці виявляють п'ять і більше синонімів (аж до двадцяти семи)⁸.

Типи термінологічних синонімічних об'єднань. Більшість мовознавців переконана, що в термінології, на відміну від загально-вживаної лексики, іс-

нують лише абсолютні синоніми, тотожні за семантикою. Однак українські гермінологи розглядають і відносну, або часткову, синонімію⁹. Відносними вважаються синонімічні терміни, що мають семантичні відмінності¹⁰, які можуть виявлятися в наявності відмінних сем, а також у різній кількості семем. Ми вирізняємо відносні синоніми тільки за відмінними семемами в семантичних структурах синонімів. Такі синоніми виділяються в обмеженій кількості лише в окремих українських терміносистемах: біологічній, музичній, правничій, радіотехнічній, суспільно-політичній¹¹ та деяких інших. Сучасні дослідники російської, німецької та інших термінологій теж відзначають як відношення семантичної тотожності, так і відношення семантичної близькості: в автотранспортній, музичній, фонетичній та граматичній терміносистемах¹².

В українській науково-технічній термінології характеризуємо ТСО за двома параметрами: семантичні відмінності та обсяг спільної семантики.

1. За **семантичними відмінностями** виділяємо абсолютні, відносні і комплексні термінологічні синонімічні об'єднання. У досліджуваній термінології переважає абсолютна синонімія, яка загальнозвичиваній лексиці притаманна менше: *видошукач – візир*¹, *електромонтер – електротехнік, нагвинчувати – навірчувати, розділювач кадрів – обмежувач кадру* тощо. Семантичні відмінності в цих термінах відсутні. Наприклад, термінологічні одиниці *видошукач* і *візир*¹ мають значення "пристрій у фото- або кіноапараті для наведення об'єктива на предмет, який фотографують"¹³.

Однак трапляються випадки й відносної синонімії, коли синонімічні терміни називають одне наукове поняття, але різняться відмінною семою: *дрижання – тремтіння; очисник – фільтр; свердло – бур – лопатень*. Так, терміни *очисник* і *фільтр* мають спільну сему "пристрій для очищення", але значення термінологічної одиниці *фільтр* вужче, бо в ньому наявна ще така сема: "очищення лише рідини або газу"¹⁴.

Ми виділяємо в термінології також комплексні ТСО, які складаються з грех і більше термінів, коли між двома першими можуть бути відношення тотожності, а між першим та третім, другим та третім – відношення відносності: *лебідка – коловорот* (абсолютні синоніми) – *кабестан* (відносний синонім до перших двох); відповідно *транспортер – конвеєр* і *рольганг*. Як свідчить матеріал, кількість таких ТСО в українській науково-технічній термінології є значною, про що свідчить мовний матеріал, поданий у "Словнику синонімів української мови"¹⁵.

2. За **обсягом спільної семантики** виокремлюємо повні (терміни синонімізуються в усіх значеннях) і неповні (терміни синонімізуються лише в окремих значеннях) термінологічні синонімічні об'єднання. Повні ТСО складаються, як правило, з моносемічних термінологічних одиниць (*відеоімпульс – відеосигнал; пустий термінал – німий термінал, розподілювач кадрів – обмежувач кадру*), кількість же повних ТСО, до складу яких входять багатозначні терміни, є незначною: *ієрархія – ступеневість* (3 знач.); *деполяризатор – електроактивна речовина* (2 знач.)¹⁶. Полісемічні терміни вступають у синонімічні зв'язки здебільшого окремими значеннями, утворюючи неповні ТСО: *екран* (4 знач.) – *щит* (8 знач.); *збагачувальник* (1 знач.) – *флотатор* (2 знач.)¹⁷.

Характеристика термінологічних синонімічних об'єднань за походженням. Вітчизняні та зарубіжні термінознавці здебільшого не відокремлюють характеристику термінів-синонімів за походженням від структурної, не розмежовують їх чітко, а подають "змішану" класифікацію¹⁸. Така позиція не сприяє виявленню всіх властивостей термінологічної синонімії. Проте є термінологи, які чітко окреслюють види термінів¹⁹, що нам видається логічним і раціональним, оскільки не сплутуються різні ознаки синонімів, повно й виразно виявляються риси синонімічних відношень термінів в УНТТ.

В УНТТ функціонують запозичені терміни, власне українські терміни, кальки з російської мови, відповідно між членами ТСО встановлюються синонімічні відношення таких типів:

а) "запозичений термін – запозичений термін": *кислоліт – магноліт; ліквация – сегрегация, машинизация – механізація*. Синонімічних об'єднань такого типу в УНТТ досить багато порівняно із загальновоживаною мовою, де їх менше;

б) "запозичений термін – питомий термін": *адаптер – звукознімач; клемма – затискач; тахометр – обертомір*. Паралельне вживання власне українського терміна й терміна іншомовного походження забезпечує збереження самобутності УНТТ та надає їй інформаційної ідентичності з іншомовними термінологіями. Досить часто запозичений термін має перевагу над національним завдяки своїй однозначності і короткості, оскільки ізольованість запозичень у лексиці чужої мови "зберігає" їх від впливів лексико-семантичної системи, ускладнює вихід за межі термінологічного поля, сприяючи тим самим збереженню його точності. У межах цього типу виділяємо: 1) синоніми-слова, утворені за допомогою національних та іншомовних терміноелементів (*радіозавади – радіоперешкоди*); 2) синоніми-словосполучення, кожне з яких складається із запозичених і питомих компонентів (*проникність вакууму – магнітна стала*); 3) синонімічне слово /запозичене або питоме/ і словосполучення, компоненти якого є власне українськими та іншомовними (*крип – повзучість металів*);

в) "питомий термін – питомий термін": *жниварка – жатка; прояснювач – просвітлювач; твердіння – тужавіння*;

г) "питомий термін – калька з російської мови": *вантажність – вантажопідйомність; гострозубці – кусачки; осердя – сердечник*.

Структурно-граматична характеристика термінологічних синонімічних об'єднань. До складу ТСО в науково-технічній термінології можуть входити мовні одиниці таких структурних типів: а) термін-слово – термін-слово: *випрямляч – випростувач; телеметр – далекомір*. Окремим підтипом є складні слова, що різняться терміноелементами: *радіодетонатор – радіопідричник – радіовисадник; солідол – тавот*; б) термін-словосполучення – термін-словосполучення: *індукційне поверхнєве гартування – індукційна поверхнєва термообробка; пасова передача – ступінчастошківна передача; хід різьби – лінія звинтова*; в) термін-слово – термін-словосполучення: *газомір – газозий лічильник; перфоратор – бурильний молоток; принтер – друкувальний пристрій*; г) термін-словосполучення – термін-символ: *фазовий простір – Г-простір; множник Ланде – g-фактор; ефект Мессбауера – ядерний γ-резонанс*.

Найпоширенішими в УНТТ є термінологічні синонімічні об'єднання, які складаються з термінів-слів або термінів-словосполучень.

Синонімічні терміни-слова класифікуємо за такими параметрами:

1. За морфологічною природою (частинимовним вираженням): іменникові (*декодер – дешифратор; динамометр – силомір*); прикметникові (*автошляховий – автодорожній; антикорозійний – протирозідальний*); дієслівні (*вальцювати – прокатувати, вилуджувати – вибілювати*). Члени ТСО, як правило, належать до однієї частини мови. На відміну від загальнономовної синонімії, де найбільше синонімічних прикметників і дієслів, а іменників значно менше, в УНТТ найпоширенішими є іменникові ТСО, дієслівні та прикметникові зустрічаються рідко. Це свідчить, на нашу думку, про певну відмінність термінологічних синонімічних об'єднань від синонімічних рядів слів.

2. За морфемним складом: непохідні (*бляха – жерсть; дикт – фанера*) і похідні терміни (*звукопоглинач – звуковбирач; масловідокремлювач – масловіддільник*), що властиво й загальнономовним синонімічним рядам. Більшість синонімів має споріднені слова, які виражені іншими частинами мови та між якими теж виникають синонімічні відношення (це є наочним підтвердженням системних зв'язків термінологічних одиниць): *накопичувати – нагромаджувати; накопичування – нагромадження; накопичувальний – нагромаджувальний; накопичувач – нагромаджувач* (обчисл. техн.).

Терміни-синоніми можуть різнитися словотвірними можливостями (від терміна *помпа* утворюються такі похідні: *помпування, помповий*; а від терміна *насос* – *насосний, насосно-акумувальний, насосно-компресорний, насосно-машинний, насосно-силовий*).

Як бачимо, загальнономовна природа термінів-синонімів як лексичних одиниць підтверджується їхніми структурно-граматичними властивостями. Специфіка ж синонімічних відношень в УНТТ виявляється в більших можливостях щодо структурного вираження синонімічних термінів.

Унаслідок проведеного дослідження синонімічних науково-технічних термінів визначено такі їхні ознаки: 1) однаковий (рідше – близький) зміст, зафіксований у дефініціях; 2) відсутність стилістичних та емоційно-експресивних відмінностей. Терміни-синоніми досліджуються в межах термінологічного синонімічного об'єднання, члени якого можуть різнитися походженням і структурно-граматичними особливостями. Схарактеризовано також такі типи термінологічних синонімічних об'єднань: 1) за семантичними відмінностями: абсолютні, відносні, комплексні; 2) за обсягом спільної семантики: повні й неповні.

¹Словник синонімів української мови / А.Бурячок та ін. : У 2 т. – К., 1999–2000; ²Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 172; ³Гречко В.А. Лексическая синонимика современного русского языка. – Саратов, 1987. – С. 132–136; ⁴Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991. – С. 32–41; Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков / Отв. ред. Т.И.Панько. – Львов, 1984. – С. 116–120; ⁵Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – С. 181–182; ⁶Симоненко Л.О. Знач. праця. – С. 32–38, ⁷Волкова І.В. До питання синонімії в сучасній українській фізичній термінології // Вісн. Харків. ун-ту. – Серія фі-

лол. – № 473. – Х., 2000. – С. 12–13; ⁷Кочан І.М. Синонімія у термінології // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 34; ⁸Симоненко Л.О. Значч. праця. – С. 34; ⁹Панько Т.І. та ін. – Значч. праця. – С. 182–183; ¹⁰Булик-Верхола С.З. Синонімія в українській музичній термінології // Вісн. Харків. ун-ту. – Серія філол. – 2000. – № 491. – С. 264–265; ¹¹Кочан І.М. Значч. праця. – С. 33; ¹²Панько та ін. Значч. праця. – С. 180–185; ¹³Симоненко Л.О. Значч. праця. – С. 38; ¹⁴Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко та ін. – К., 1984. – С. 113; ¹⁵Кочан І.М. Значч. праця. – С. 33; ¹⁶Панько та ін. Значч. праця. – С. 180; ¹⁷Булик-Верхола С.З. Значч. праця. – С. 264; ¹⁸Кочан І.М. Значч. праця. – С. 33; ¹⁹Сергеева Г.А. Системний підхід до вивчення лексичних запозичень на рівні лексико-семантичної парадигматики (до проблеми термінологічної синонімії) // Вісн. Харків. ун-ту. – Серія філол. – 2000. – № 491. – С. 261–263; ²⁰Симоненко Л.О. Значч. праця. – С. 38; ²¹Вороб'єва І.Н. Семантика музичного терміна і її динаміка // Сопоставительное изучение семантической динамики : Сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 76–77; ²²Молодец В.Н. Некоторые проблемы терминологической синонимии // Термин и слово : Межвуз. сб. – Горький, 1983. – С. 18–19; ²³Худольцева С.П. До питання про термінологічну синонімію // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 60–62; ²⁴Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т.Бусел. – К.; Ірпін, 2001; ²⁵Словник синонімів української мови. – К., 1999–2000; ²⁶Там само; ²⁷Іваніцький Р.В., Кляк Т.Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. – К., 1995; ²⁸Тлумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії: українсько-російсько-англійський / Уклад. Й.Опейда, О.Швайка. – К., 1997; ²⁹Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпін, 2001; ³⁰Новий тлумачний словник української мови : У 4 т. / Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко. – К., 1998. – Т. 1–4; ³¹Веклинець Л.М. Структура і походження сучасної української психологічної термінології: Автореферат дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.02.01- укр. мова. – К., 1997. – С. 17; ³²Волкова І.В. Значч. праця. – С. 12–13; ³³Тимошук Е.П. Специфика системных отношений составных анатомических терминов в современном русском языке // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія філол. – 1990. – Вип. 21. – С. 85; ³⁴Булик-Верхола С.З. Значч. праця. – С. 265–267; ³⁵Молодец В.Н. Значч. праця. – С. 14–16.

*Людмила Дядечко,
Київський університет імені Тараса Шевченка*

ПРО ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ КРИЛАТИХ СЛІВ

Під загальним терміном "крилаті слова" традиційно об'єднуються як однокомпонентні (це фактично власні імена персонажів та назви місць дії художніх творів), так і багатоконпонентні одиниці – крилаті вислови. Ознаки останніх не раз розглядалися у східнослов'янській мовознавчій літературі, але вчені не дійшли згоди щодо їхнього лінгвістичного статусу. І на практиці можна спостерігати, як крилатими називають явища споріднені, суміжні. Експеримент, проведений серед студентів-філологів, по виявленню крилатих слів – цілісно- та нарізнооформлених одиниць – у художньому тексті, насиченому різним фразеологічним та цитатним матеріалом, підтвердив широкий діапазон тлумачення терміна. Крім загальновідомих крилатих слів, що увійшли до словників із вказівкою на авторське походження, крилатими були визнані: народні прислів'я; явні цитати, що складаються з чужих слів та слів автора; цитати-ремінісценції, що вживаються без вказівки на цитатію, не набули узагальнюючого значення і не поширені у мовленні; фольклорні твори малих форм; гасла; кліше, штампи; канцеляризми; ідіоми; окремі оцінні слова (порів.: *Вони у мене всі орли*).

Одна з причин такого становища, як здається, – нечіткість та неповнота багатьох дефініцій¹, а також у різна інтерпретація основних параметрів крилатих слів. Насамперед це стосується типологічної частини визначень, яка

покликана інтегрувати феномен, що визначається, в деякий клас явищ. Проте саме вона здебільшого виявляється нечіткою, неоднозначною: клас не називається, а більш або менш вдало експонується окремими видами. У дефініціях трапляються ще не експліковані або чітко не закріплені в лінгвістичній терміносистемі поняття: "образні характеристики", "вислови" (порів. різне трактування останнього у СЛТ, Ашук., ЛЭС – з одного боку, а з другого – у РЯЭ), а також такі, що не вписуються в прийняту мовну структуру: "словесні формули" (Скрип.), "цитата" (Ашук., БЭЖиМ), "афоризм" (БЭЖиМ, СЛТ) (у даному випадку показова відсутність цих найменувань у ЛЭС). Ця невизначеність посилюється різноманітністю їхніх інтерпретацій у філологічній літературі. Так, цитата в широкому значенні виступає синонімом будь-яких виявів інтертекстуальності, уявлення про яку склалось у вітчизняній науці на основі ідеї М.М.Бахтіна про внутрішню діалогічність живого слова, про взаємодію в художньому творі авторських ("своїх") і запозичених ("чужих") елементів², у загальному плані воно пов'язане з будь-яким апелюванням суб'єкта до будь-якого прецедентного тексту. Як синтаксичне поняття ("дослівний уривок з тексту" – СЛТ, 330) цитата покриває факти явної та прихованої цитатії. Так само широко розуміється і термін афоризм, що використовується і як родовий, і як видовий і що співвідноситься з прислів'ям, парадоксальним твердженням, грегерією ("влучними словами") та ін.³

Очевидною є структурна відмінність прямої цитати, що складається з двох частин – "чужих" слів та інтродукції, від крилатих слів. Відмінність посилиться при порівнянні функцій: пряма цитата "застосовується для підкріплення думки авторитетним висловлюванням, яке містить найточніше формулювання, для критики думки, що цитується, та ін." (РЯЭ, 387), а крилаті слова використовуються як готовий спосіб вираження думки, номінації та характеризації об'єкта чи ситуації дійсності.

За структурними ознаками крилаті слова схожі на приховані цитати, але греба мати на увазі, що коли така цитата не поширена у мовленні, то вона залишається прикметою конкретного тексту.

Ще в 30-ті рр. С.Г.Займовський локалізує крилаті одиниці серед "слів" і "фраз" (Займ.). Після виникнення фразеології як окремої дисципліни така локалізація набула нового змісту, що був розкритий багатьма українськими вченими: Л.А.Булаховським, І.К.Білодідом, Л.Г.Скрипник, А.П.Коваль, В.В.Коптіловим та ін., які рішуче відстоювали входження крилатих слів до лексико-фразеологічної системи національної літературної мови.

Включення крилатих висловів у розряд стійких словесних комплексів (ЛЭС, РЯЭ), ототожнювання з проverbsіальними зворотами (Займ., БЭЖиМ; порів.: Скрип.) вимагає уточнення змісту таких ключових понять, характерних для будь-якого фразеологізму, як відтворюваність і усталеність, бо, як слушно зауважила В.М.Телія, "надавати статус одиниць мови всім тим виразам, які відтворюються в готовому вигляді, – це, якщо бути послідовними, включити в лексико-фразеологічний склад і такі "цитатії", як загальновідомі вірші, анекдоти, навіть молитви..."⁴

Однак цілком зрозуміло, що характер і ситуація відтворення вказаних форм відрізняється від тих, що притаманні крилатим зворотам: вірші, молитви, формулювання законів і под. не повинні залишати свого природного середовища, тієї естетичної, релігійної або наукової сфери діяльності людини, де вони виникли, крилаті слова – навпаки⁵. Тільки масове відтворення зворотів, що мають відносно сталі формально-змістові параметри, з метою номінації та характеризації нових реалій може бути категоріальною ознакою крилатих слів.

Також по-різному і, як впливає з результатів експерименту, не завжди чітко, занадто узагальнено, особливо якщо йдеться про літературні джерела, розкривається головна диференційна ознака крилатих слів – їхнє специфічне походження. Тому не дивно, що навіть серед більш або менш досвідченої аудиторії будь-який натяк на літературно-книжний характер слова або виразу сприймається як прояв ептонімічності ("крилатості")⁶ (пор. у відповідях позначку "фольклорне"), хоч стилістичне забарвлення номінативних одиниць завдяки їх широкому функціонуванню в тематично й жанрово однотипних контекстах несе інформацію про належність до певної сфери вживання, а не про генезу, коли мати на увазі передусім сам момент зародження, що зберігається у внутрішній формі крилатих слів.

З цього погляду правильним треба визнати також зарахування до ептонімічного фонду зворотів офіційно-ділової мови – канцеляризмів, штампів, які пов'язані з безліччю текстів – і з жодним безпосередньо.

Конкретизація уявлень про авторство крилатих слів ускладнена багатолікістю самого автора, яка спостерігається, по-перше, в реальному втіленні: в його ролі може виступати одна людина – історична або вигадана особа (наприклад, Козьма Прутков), колектив (брати Грімм, творці синкретичних жанрів мистецтва) і весь соціум, якому за традицією приписуються фольклорні твори; по-друге, у трактуванні вчених, які розрізняють поняття "автор" (творець вислову) і "джерело" (усний або письмовий текст, уривок з якого перетворився на крилатий; пор.: Бюхм., Ашук., ЛЭС, РЯЭ); і по-третє, у свідомості носіїв мови, що мають як точно, так і вельми приблизне уявлення про джерело⁷.

Однак ясно, що у випадку колективно-масової творчості маємо справу з віртуальним автором, і тоді крилате слово асоціюється з текстом (пор.: рідко хто знає творців популярних пісень, кінофільмів і т. п., але більшість без вагань відтворюють словесний ряд вірша чи пісні, перекажуть сцену, з якою пов'язана крилата фраза).

Якщо крилате слово співвіднесене з декількома текстами (що можливо: так, усім відоме перенесення багатьох старозаповітних висловів у Новий заповіт, повторення виразів з одного Євангелія в інших), то необхідно враховувати, що їх кількість повинна бути обмежена. Звичайно вони об'єднані в ідейно-тематичному (як біблійні тексти) або жанровому відношенні (пор., з одного боку, стійкі словосполучення, поширені в багатьох видах фольклорних творів: *синє море, сірий вовк* і под., – що не включаються у довідники крилатих слів, а з іншого – *Встань переді мною, як лист перед травою* – репліка героя однієї народної казки, зареєстрована у словнику⁸).

Щоб остаточно з'ясувати особливості найважливішої диференційної ознаки крилатих слів, необхідно розглянути ще два істотних питання. Перше: чи всяке слово/вираз, створене уявним або реальним автором, є крилатим. Досвід підказує, що прямої залежності не існує: не заведено називати крилатими, незважаючи на наявність у них конкретного автора-винахідника, широко вживані новатори, що увійшли на позначення артефактів (наприклад: *сканер, компакт-диск* і под.), або слова і звороти термінологічного характеру, пущені в обіг з легкої руки відомих людей: *критичний реалізм* (Максим Горький), *нове мислення, перебудова* (М.Горбачов).

Друге, полярне щодо першого, питання: чи аксіоматичним слід вважати твердження про неодмінне існування певного джерела у кожного крилатого слова. Незважаючи на парадоксальність, це питання закономірне: епізодично зустрічається лексикографічна фіксація слів/виразів як крилатих, хоч відомості про їх автора або подані приблизно, або відсутні зовсім.

Відповідь на це питання була намічена ще в бюрманівській дефініції, в якій говориться всього лише про принципову доказовість джерела (Бюхм., пор. ЛЭС). Цю сторону прийняла О.В.Беркова. Цілком правильно виступаючи проти прямолінійного підходу до проблеми авторства, вона в той же час мотивувала свою позицію тим, що іноді, коли джерело крилатого звороту невідоме, "стилістичні, лексичні й інші особливості таких одиниць указують на їх книжне походження"⁹, й на цій підставі до крилатих нею віднесені такі стійкі словосполучення, як *тактика вижженої землі, утечка мозгов, промывание мозгов*.

Таке рішення замикає логічне коло: якщо крилаті слова, з одного боку, і народні прислів'я і фразеологізми – з другого, розрізняються тільки за ознакою книжність vs. "некнижність", то тоді дотримання принципу послідовності змушує включати в розряд крилатих будь-які стійкі вирази, внутрішня форма яких свідчить про їх не побутове, а, скажімо, наукове або публіцистичне походження.

Безперечно, спочатку кожний із названих зворотів був кимось складений, але важлива не констатація автора, а те, що більш або менш виразно визначено в науковій метафорі С.І.Ожегова "печатка авторства", той слід, який автор залишає в смисловій структурі мовних феноменів. У цьому відношенні жоден із наведених О.В.Берковою зворотів нічим не відрізняється від "народних" ідіом, оскільки не зберігає у своїй семантиці пам'ять про творця, що підтверджується їх першою лексикографічною фіксацією (фразеологізм *промывание мозгов* представлений лише як калька з англійського *brainwashing*¹⁰, а вирази *утечка мозгов*¹¹ і *тактика вижженої землі*¹² подані взагалі без етимологічних довідок).

Вихід, мабуть, потрібно шукати в розведенні частин проблеми авторства як атрибуту крилатих слів у різних напрямках лінгвістичного аналізу. У функціонально-семантичному аспекті на перший план виступає співвіднесеність слова / виразу з певним джерелом, що робить неістотним питання про міру істинності авторства, яке в історико-етимологічному дослідженні, навпаки, набуває вирішальної ролі. З цього погляду принципова доказовість джерела означає лише те, що досліднику – коментатору мовної епохи – не вдалося виявити автора фрази або

текст, фрагмент якого виступав як крилатий, на що вказують деякі особливості його функціонування на певному часовому зрізі.

Тут проблема авторства стикається з іншою ознакою крилатих слів, яка позначається як загальновідомість (Ков.-Копт., РЯЭ). Глобальний вияв цієї ознаки багато в чому знімає гостроту суперечок навколо їхньої мовної природи: екстралінгвістичний чинник, що лежить в основі повноцінного функціонування цих специфічних утворень, ніби нівелюється, оскільки вони виступають надбанням усього народу, подібно до лексичних і фразеологічних одиниць, не обтяжених інтертекстуальністю. Однак такий підхід не відповідає фактичному станові справ у мовній стихії, дуже мінливій, по-різному відбитій у свідомості представників різних соціальних груп, певного індивіда. Ще С.Г.Займовський писав: "Загальновідомість" "крилатих слів" вельми і вельми відносна..."¹³

Теза про суб'єктивність сприйняття мовних одиниць, осмислення їхнього значення, а також про ентропію, що набуває різних форм передусім через неоднаковий обсяг знань про світ, мовну компетенцію, не викликає сумнівів у лінгвістів. Як свідчать дослідження, майже кожне десяте слово з тлумачного словника середнього обсягу невідоме або недостатньо відоме представникам російського етносу¹⁴.

Отже, категорична вимога однакової апперцепції різними носіями мови крилатих слів відносно їхніх генетичних властивостей явно завищена і не може бути висунена як обов'язкова умова їхньої належності до мовної системи.

З другого боку, треба визнати застарілим підхід до крилатих виразів як прерогативи "книжних" людей¹⁵: за останній час дуже змінився і склад джерел, і умови функціонування одиниць із "печаткою авторства": назви та репліки героїв кіно- та мультфільмів (*Місце зустрічі змінити не можна; Ну, заєць, пострівай!*), пісні (*Хай завжди буде сонце!*), фрази з гумористичних мініатюр та виступів політичних лідерів (*Запитування, звичайно, цікаве; Маємо те, що маємо*), популяризовані телебаченням, слогани телереклам (*Взула – і забула*) тепер поширені серед різних верств населення¹⁶.

Таким чином, нового змісту набуває інший диференційний показник, який пов'язаний зі сферою (широтою) вживання (Бюхм., Ков.-Копт., ЛЭС, БЭКИМ, РЯЭ). Недаремно Л.І.Ройзензон, пояснюючи особливості функціонування крилатих зворотів, ставив знак рівності між двома ознаками: "Відносно ознаки загальновідомості (поширеності) "крилаті вирази" підкоряються законамірностям, характерним для УСК [усталених словесних комплексів] узагалі. Це означає, що "крилаті вирази" можуть набувати статусу загальнонародності, вони можуть стати належністю якого-небудь відгалуження даної національної мови"¹⁷.

У дефініціях відзначається також виразність крилатих слів (Займ., БЭ-КиМ). Вона досягається за рахунок двоплановості – порівняння відображеної в тексті-джерелі й актуальної ситуації, у зв'язку з чим крилаті слова цілком справедливо кваліфікуються як образні засоби мови (Ашук., ЛЭС, РЯЭ).

Велика ймовірність дизфункції крилатих слів унаслідок незнання первинного контексту ставить під сумнів їхні експресивні можливості, однак руйнування тотожності одиниці свідчить не про відсутність у неї такого атрибуту, як виразність, а про збій у функціонуванні мовної (мовленнєвої) системи –

мишице, далеко не рідкісне. Отже, потрібно зберегти за експресивністю статус диференційної ознаки крилатих слів і в той же час провести аналіз чинників, що приводять до коливань у мірі виразності в комунікативному процесі.

Не менш важливий ще один показник, що відображає лінгвостилістичні достоїнства крилатих слів, – це стислість, афористичність. Відзначений у більшості дефініцій (Займ., Ашук., ЛЭС, БЭКИМ), він проте в теоретичних дослідженнях залишається непоміченим, незважаючи на те, що може і має виступати вагомим і переконливим контраргументом у суперечці з тими, хто не визнає належності крилатих слів до мовної системи.

Першою провела кількісний аналіз структури крилатих висловів російської мови С.Г.Шулежкова, яка визначила, що мінімальний склад крилатих виразів – 2, а максимальний – 22 компоненти і що в основній масі зворотів кількість компонентів коливається від двох до восьми¹⁸. Але слід зауважити, що в нових словниках зареєстровані звороти, що складаються майже з 30 слів, які, втім, у процесі спілкування, як правило, скорочуються, використовуються частково. Таким самим винятком є в російській мові однослівні крилаті фрази. Це ж спостерігається і в українській мові (порів.: *Еврика!* (Ков.–Копт., 85), *Одобрямс!*, *Нізя!*¹⁹).

Середня кількість компонентів українських крилатих зворотів – 3,5²⁰, що ще більше наближує ці одиниці до ідіом. Головною виявляється не структура утворень із "печаткою авторства", що виходить за межі речення²¹, а їхня компактність, що готує підґрунтя для виконання крилатими зворотами номінативної функції.

Нарешті, у класичній дефініції називаються такі властивості крилатих слів, які всі послідовники Г.Бюхмана залишили поза увагою. Вони справді мають факультативний характер: це тривалість проникнення крилатого слова в мову, яка специфічна для кожної одиниці (деякі вирази освоюються миттєво, а закріплення інших розтягується на десятиріччя), і "функціонування в іншомовній формі".

Таким чином, субстанціональними ознаками крилатих слів є: 1) належність до лексико-фразеологічного фонду національної мови як наслідок масової відтворюваності (в умовах, що відрізняються від первинної конситуації) та упізнаваності в процесі комунікації (усталеність); 2) специфічне походження (створення певною особою; приналежність до певного тексту, твору мистецтва), пам'ять про яке зберігається у внутрішній формі звороту, визначаючи його семантичні параметри; 3) експресивність (образність); 4) лаконічність.

¹⁸ У роботі аналізуються визначення терміну "крилаті слова / вислови", подані в кн.: *Büchmann G. Geflügelte Worte: Der Zitatenschatz des deutschen Volkes.* – Berlin, 1925. – S. XII (далі – Бюхм.); *Ашукін Н.С., Ашукіна М.Г.* Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М., 1987. – С. 5 (далі – Ашук.); *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 115 (далі – СЛТ); *Лаймоєвский С.Г.* Крылатые слова: Справочник цитаты и афоризма. – М.; Л., 1930. – С. 15–16 (далі – Займ.); *Коваль А.П., Коптілов В.В.* Крилаті вислови в українській літературній мові. – К., 1975. – С. 3 (далі Ков.–Копт.); *Лингвистический энциклопедический словарь* – М., 1990. – С. 246 (далі – ЛЭС); *Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н.Караулов.* – М., 1998. – С. 203 (далі – РЯЭ); *Скрипник Л.Г.* Фразеологія української мови. – К., 1973. – С. 44 (далі – Скрип.) – та у компакт-диску: *Большая энциклопедия Ки-*

рилла и Мефодия. – М., 1998 (далі – БЗКМ); ²Бахтин М.М. Слово в романе // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М., 1975. – С. 72–233; ³// Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. Афористика. – М., 1990. – С. 12–72; ⁴Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996, 75; ⁵// Дядечко Л.П. Воспроизводимость и устойчивость крылатых выражений // Наукова спадщина С.В.Семчинського і сучасна філологія : 36. наук. праць. – Ч. 1. (у друці); ⁶Про термін // Дядечко Л.П. О формировании терминосистемы в сфере изучения крылатых слов // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті акад. Л.Булаховського. – К., 2000. – С. 173–181; ⁷Прохоров Ю.Е. Русские крылатые выражения как объект учебной лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977. – С. 141; ⁸Дядечко Л.П. Новое в русской и украинской речи : Крылатые слова – крилаті слова (материалы для словаря). – К., 2001, ч. 1: А–Г–С. 123–124; ⁹Беркова О.В. К определению понятия "крылатое слово" // Общая стилистика: теоретические и прикладные аспекты. – Калинин, 1990. – С. 103; ¹⁰Новое в русской лексике: Словарные материалы – 77 / Под ред. Н.З.Котеловой. – М., 1980. – С. 117; ¹¹Там само. – С. 150; ¹²Новое в русской лексике: Словарные материалы – 79 / Под ред. Н.З.Котеловой. – М., 1982. – С. 55; ¹³Займовский С.Г. "Крылатое слово" и как им пользоваться // Большевицкая печать. – 1938. – № 19. – С. 31; ¹⁴Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). – М., 1997. – С. 192–193; ¹⁵Телия В.Н. Знач. роб. – С. 75; ¹⁶// Дядечко Л.П. Новое в русской и украинской речи... – К., 2001, ч. 1–2; ¹⁷Ройзензон Л.И. Лекции по русской и общей фразеологии. – Самарканд, 1973. – С. 139; ¹⁸Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие. – Челябинск, 1995. – С. 141; ¹⁹Дядечко Л.П. Новое в русской и украинской речи... – Ч. 3 (у друці); ²⁰Підрахунки проводилися за даними словника Ков.–Колп.; ²¹Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М., Дубна, 1996. – С. 26.

*Світлана Перепльотчикова,
Київський університет імені Тараса Шевченка*

У ПОШУКАХ СЛОВА (про деякі риси ідіостилю Н.Казандзакіса)

Для новогрецької мови характерними є явища диглосії та гетероглосії. До 1976 р. писемною мовою була катаревуса, яка не допускала діалектизмів і містила переважно книжні слова та зархаїзовані елементи, у той час як народ у своєму спілкуванні користувався димотикою, що є природним результатом історичного розвитку давньогрецької. Довгий час таке функціонування двох варіантів мови сприймали як традицію. Лише у ХІХ ст. проблема набула громадського та політичного характеру і навіть переросла у мовну громадянську війну. Прихильники димотики вважали, що вона має стати офіційною мовою держави. Першим кроком на шляху до цієї мети було впровадження димотики у початковій школі. Окрім того, у системі новогрецької мови виділяють кілька діалектів та місцевих говірок.

Процес входження димотики у літературу був дуже повільним. Якщо на островах Греції поезію та прозу писали димотикою вже десь із ХV ст., то на материковій Греції – з другої половини ХІХ ст. Входження димотики у прозу материкової Греції порівняно з поезією затрималося на кілька десятиліть. Першим визначним великим прозовим твором новогрецької літератури вважають "Спогади" генерала Макріянніса, видані на початку ХХ ст.,¹ який будучи самоуком, писав тим діалектом, яким розмовляв². Популярний письменник А.Пападіамантіс (1851–1911), який диктував тоді моду на малу прозу, вводив у свої оповідання діалоги, де одним з мовців був представник середнього чи вищого класу, який розмовляв катаревусою, а іншим – селянин, який говорив димоти-

кою. До 1930 р. регіональні і місцеві діалекти досить часто з'являлися у новогрецькій прозі саме у такому протиставленні.³ Лише "покоління тридцятих", тобто молоді новогрецькі письменники, які вперше заявили про себе у період між 1930 та 1940 рр.⁴, почало писати велику прозу⁵. При цьому перші прозові твори містили слова катаревуси, фонетично наближені до димотики, а також багато слів та форм, взятих з грецьких діалектів.⁶

Після другої світової війни новогрецькі письменники ще досить довго вживали катаревусіянівські звороти та слова. На противагу їм, Н.Казандзакіс та П.Пренелакіс у своїх творах використовували літературну мову, близьку до розмовної димотики, та елементи народних говірок і діалектів.⁷ Насамперед це зумовлено тематикою їх творів: обидва письменники часто зверталися до історії Криту, де вони народилися, тому вводили у свою оповідь слова критського діалекту.

Н.Казандзакіс починав писати катаревусою з домішками димотики. Однак поступово він віддавав перевагу димотиці, яка здатна висловити почуття людини, а не тільки абстрактні ідеї. Він вважав, що мова, якою спілкується народ, повністю забезпечує його потреби. З іншого боку, Н.Казандзакіс розумів, що з плином часу мова буде втрачати свої слова, оскільки буде змінюватися сама реальність і робив усе, аби зберегти її. Він вважав, що кожне діалектне чи розмовне слово гідне того, аби увійти до словника загальнонаціональної мови. У результаті пошуків він виробив власну мову, яка здатна висловити абстрактне (складні філософські ідеї) через конкретне (через димотику, народне слово, що зрозуміле кожному)⁸. Мова Н.Казандзакіса містить ідіоматичні та загальнонаціональні слова і вислови, прозорі за своїм значенням і такі, етимологію яких важко визначити навіть ученим мовознавцям⁹. Більше того, він часто уникав загальноновживаних слів і віддавав перевагу розмовним чи говірковим словам та висловам.¹⁰

Автор художнього твору, як правило, вдається до діалектизмів з метою описати реальне життя у певному місці у якийсь конкретний час. Він може також вводити розмовні слова у пряму мову своїх персонажів, щоби дати їм не лише просторову та часову характеристики, а й визначити їх у соціальному плані.¹¹ Н.Казандзакіс теж уводить у свою оповідь розмовні чи говіркові слова, коли описує побут і життя своїх персонажів. У його творах вони розмовляють своєю рідною мовою і оперують образами, якими багата народна поетична свідомість. У такий спосіб романи Н.Казандзакіса становлять приклад вдалого поєднання мови та змісту¹². Сам автор називав це "висловленим з селянською простотою" і мав на увазі, що відтворено не лише події та факти, а смак грецького життя. Такого ефекту не можна було досягнути без особливої димотики.¹³

Зрозуміло, що така своєрідність мови письменника вимагає від перекладачів доброго знання рідної мови і мови оригіналу. Теоретики перекладу пропонують перекладати вжиті на позначення реалій діалектизми чи розмовні слова нейтральними відповідниками мови перекладу, оскільки важливим є відтворення семантичної та естетичної інформації всього тексту, а не конкретного слова¹⁴. Переклад діалектизмів, вжитих персонажем, діалектизмами мови перекладу вважають абсурдним, таким, що створює комічний ефект. У цьому випадку пропону-

ють відтворювати розмовний стиль висловлювання, щоби створити відчуття ненормативного з погляду мови оригіналу мовлення персонажу.¹⁵ Особливу увагу слід приділити функціонуванню вжитих автором діалектизмів чи розмовних слів у тексті мовою оригіналу. Головним є відтворення того ефекту, якого досягає чи хоче досягти автор.¹⁶

Такі способи перекладу справді допомагають перекладачеві відтворити особливості першоджерела, але в загальному плані. Часто вживання автором говіркових слів у першоджерелі пояснюють його бажанням створити місцевий колорит. Відповідно при перекладі шукають семантичний відповідник. Однак, діалектні чи говіркові слова не лише називають предмет чи явище іншим звуковим набором. Ідіоматичні слова та висловлювання, словесні образи мають своє локально-психологічне коло: їх значення та особливості функціонування спричинені культурним середовищем та ментальністю.¹⁷ Отже, те, яким чином перекладач відтворюватиме діалектні, говіркові слова та ідіоматичні висловлювання, залежить, передусім, від мети його праці.¹⁸

Свого розмовного забарвлення мова Н.Казандзакіса набуває на різних рівнях мови, зокрема, на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному.

Н.Казандзакіс завжди віддавав перевагу якійсь незвичайній звуковій формі слова. Для того, щоб якомога більше наблизити свою оповідь до розмовного стилю, він давав розмовний фонетичний варіант загальноновживаних слів. На фонетичному рівні помітними є деякі закономірності, серед яких можна виділити риси, притаманні діалектизмам новогрецької мови та димотиці взагалі порівняно з катаревусою. Так, частотним є випадіння початкового ϵ (*πεθύμησα, ξηγούσα, σύ, ξορκίζω*), чергування ϵ та α у початковій позиції (*αλαφρώνω, αφέντης*). У сполуках $\eta\mu$ та $\upsilon\mu$ випадають приголосний η та голосний υ (*πράμα, θάμα, πνεματικός* тощо). У сполуці $κτ$ відбувається чергування $κ$ з $χ$ (*ιδιοκτήτης, καταπληκτικός, ηλεκτρικά, μασκάλη, ασκήμιος, τρωχτικό ζωό* тощо). Тут слід зазначити, що в процесі розвитку національної мови книжна сполука $κτ$ поступово переходила у сполуку $χτ$, характерну для димотики. Є ще ряд слів, які вжито у текстах у їхній розмовній фонетичній формі: *αγέρας (αέρας), χινοπωριάτικός (φθινόπωρο), όζω(έξω), φούχτες-φούχτες (χούφτες), γλοισερά (γλιστερός), ηης (ηη)* тощо. Наявні також слова, в яких відбуваються фонетичні зміни на морфологічному рівні: *σιγουράδα (σιγουριά), ξάφνου (ξαφνικά), γοργός (γρήγορος)* тощо. Віднайти українські відповідники до таких слів перекладачеві складно. Відтворити фонетичну особливість димотичного тексту сучасною українською мовою, на нашу думку, можна за допомогою синонімічних морфологічних та фонетичних варіантів, типу *вгорі [угорі]* (порівняйте з новогрецьким *επάνω (απάνω)*, хоч [хоча], знов [знову], заду [іззadu] тощо).

На морфологічному рівні характерним є збереження Н.Казандзакісом розмовних форм закінчень зворотних дієслів: *καθούρου (сучасне καθόρου)*, *βρέχουνταν (сучасне βρέχονταν)*. Ці форми почали вживати паралельно з книжними варіантами ще за часів Візантії на противагу *χασμουρήθη*, яке є пережитком катаревуси і саме за часів Візантії перетворилося на *χασμουρήθηκε*. Слід зазначити, що коли димотика почала витісняти катаревусу з ужитку, ці варіанти не подавали у шкільних підручниках, щоби відійти від різноманіття у формах.¹⁹

Часто зустрічаємо говіркові слова в основі прикметників, дієслів та прислівників. Наприклад, у реченні *ύέμισε τρουλιωτά το κοιταλάκι του ύλικό βύσσινο* (Христос 13), *набрав повну ложечку вишневого варення* (Христос 10), *τρουλιωτός* означає не просто повний, а такий, що має форму куполу. Цю семантему можна було зберегти, переклавши речення як *набрав з горою варення в ложку*. У наступному прикладі Н. Казандзакіс хотів уобразити дію. При цьому перекладач одного роману відтворює *ξέκοψε τσεκουράτα ο πατάς* (Христос 18) як *відрубав піп* (Христос 14), а перекладач іншого роману передає *τσεκουράτοι τρόποι* (Ζορμπάς 23) як *грубуваті манери* (Зорбас 28). В обох випадках перекладачі намагаються відтворити семантему *сокира*, яка лежить в основі грецького слова. В першому випадку це забезпечує семантика дієслова *рубати*, а в другому – характеристика дії рубання сокирою.

Наступний приклад ілюструє словотвірні можливості новогрецької мови: *ο πατάς ξεμαντάλωσε την πόρτα* (Христос 21), *піп одсунув засувку у дверях* (Христос 18). В основі *ξεμαντάλωνω* маємо *το μάνταλο* – засув, від якого утворено дієслово *μαντάλωνω* – закривати на засув, а потім за допомогою префікса *ξε-*, що виражає заперечення, дієслово, що означає відкривати щось, закрите на засув.

Досить характерними для новогрецької мови та для Н.Казандзакіса є складні епітети, які є невід'ємною частиною новогрецької прози та поезії, успадкованою ще від Гомера. Наприклад, *υαίτανοφρύδα* (Христос 13), де *το υαίτα* – народна назва шнурівки для одягу. Прикметник вжито в описі дівчини з "шнуркоподібними" бровами. Перекладач подає описове *брови, мов шнурочки* (Христос 10), що відтворює зміст і зберігає образність першоджерела. В основі іншого прикметника *κακομούτσουνος* (Христос 7) лежить розмовне *η μουτσούνα*, що означає непривабливий вираз обличчя, гримасу. Письменник підсилює значення іменника за допомогою основи *κακο-* – поганий. Перекладач подає прикметник як *страшний з виду* (Христос 3).

Н.Казандзакіс також утворював слова сам за аналогією до існуючих у мові. За основу такого неологізму він часто брав літературне чи розмовне слово. Зокрема він утворював іменники та прикметники, здатні виразити комплексне значення. Наприклад, на початку роману про Зорбаса, оповідач сидів у кав'ярні, де зібралось багато моряків, а на морі був шторм. Тоді один з моряків називає море *αντρούνοχωρίστρα* (Ζορμπάς 16). Це слово утворене від розмовного фонетичного варіанту основи *αντρ-* (*ο άνδρας* – чоловік), основи *ύν-* (від *η ύναίκα* – жінка), та народного *χωρίστρα*, що означає проділ, тобто те, що ділить щось на дві рівні частини. Перекладач вдається до описового перекладу, яким тлумачить сказане, спираючись на зміст: *доки воно робитиме жінок удовицями* (Зорбас 20). Наступний приклад теж, напевно, є новотвором самого автора, оскільки не зафіксований у словниках. Прислівник *βιζαχτά* (Ζορμπάς 19), утворено від *το βιζι*, давньої назви жіночих грудей, і турецького за своїм походженням *το άχι* – сильне бажання. Перекладач знову вдається до описового перекладу: *ніби немовля, що шукає груди* (Зорбас 21).

Це саме стосується й відтворення звичайних розмовних чи говіркових слів, однокладових за своєю структурою. Перекладачі романів Н.Казандзакіса по-різному відтворюють його ідіостиль. Наприклад, А.Чердаклі, перекладач роману "Лихі та

кумедні пригоди Алексіса Зорбаса", намагається відтворити говіркові слова, вживаючи розмовні синонімічні українські відповідники. Часто він робить це опосередковано, тобто відтворює говіркове слово першоджерела нейтральним українським, а потім підшуковує виразний розмовний український відповідник до нейтрально забарвленого слова першоджерела. Отже, *ταυκροιλμάρατε* (Зорптās 18) – *дряпались* (Зорбас 22) є діалектним за своїм походженням. *Ψυχάνεμοια* (Зорптās 19) означає якесь хвилювання душі, *передчуття* (Зорбас 23). Етимологія слова *κρεμαντάλας* (Зорптās 23) не зовсім зрозуміла, його вживають для опису високої незграбної людини. Перекладачеві вдалося віднайти український розмовний відповідник *жердина* (Зорбас 28). *Τα σωθικά* (Зорптās 24), розмовне експресивне слово давньогрецького походження зі значенням те, що всередині, українською відтворене нейтральним *нутроці* (Зорбас 29). *Σουραυλίζουν* (Зорптās 31) є похідним від *το σουραύλι* – щось на зразок сопілки чабана, тому відповідник *висвистували* (Зорбас 32) не зовсім передає суб'єктивне сприйняття звука оповідачем і втрачає його подібність до відповідного звука, створюваного сопілкою.

Характерною для димотики є велика кількість запозичень з мов різних народів, з якими грекам доводилося спілкуватися. Йдеться насамперед про турецьку та італійську, особливо венеційський діалект. Зокрема, дуже багато запозичень з цих мов у критському діалекті. Острів Крит довго перебував під владою венеціанців, а потім кілька століть під владою турків. Слова настільки асимілювалися у мові, що набули переносних значень та утворили фразеологічні одиниці. Наприклад, *καταίβελος* (Зорптās 25) італійського походження означає *циган* (Зорбас 30), *ταταάρα* (Зорптās 36), теж італійське, *гребінь* (Зорбас 41). *Ο οντός* (Христός 29) є турецьким запозиченням. Автор називає так *кімнату* (Христос 25) у будинку аги, турецького представника влади на селі. Ця особливість у тексті повністю втрачена.

Часто у романах Н.Казандзакіса знаходимо характерні для димотики експресивні слова підсилювального значення. У нього навіть звичні дії набирають такої експресії, висловити яку нейтральними словами означає втратити колорит.²⁰ Особливо це стосується селян-критян, які *δρασκελίζουν* (Христός 29), тобто входять в дім, високо піднімаючи ноги, замість того, щоби просто *переступати поріг* (Христос 25). Або, наприклад, автор йде від звичної чи навіть розмовної назви жадібною людини, ненажери. Він називає його *εξηπταβελόνης* (Христός 21), той, що має шістдесят голок. Перекладачеві залишається тільки назвати його *скнара* (Христос 12).

Н.Казандзакіс також дає різні розмовні синоніми того самого поняття. Наприклад, ми знаходимо два вирази, які вживають на позначення майна. В одному випадку письменник вживає *το βιος* (Христός 15), буквально життя, а в іншому – *το έχει* (Зорптās 40), те, що має людина, причому морфологічно це субстантивоване дієслово "мати" у третій особі однини. У першому випадку перекладач роману подає нейтральний відповідник *достатки* (Христос 12), перекладач іншого роману вживає інше нейтральне слово *багатство* (Зорбас 45). В обох випадках Н.Казандзакіс вдається до народного сприйняття статку людини, того, що людина має і чим живе.

Іншу категорію говіркових слів становлять специфічні назви, які пов'язані з особливим національним сприйняттям довколишнього середовища. Наприклад, словом *αλαφροϊκιστος* (Χριστός 19) (написання відповідає народній вимові), буквально той, що має легку тіль, називають людину здатну бачити якісь невидимі речі чи створіння, духів тощо. Перекладач подає це слово як *не від миру цього* (Христос 15). Цей фразеологізм в українській мові має іронічне забарвлення і означає не такий, як усі, особливий, незвичайний, однак езотеричних характеристик не має. У наступному прикладі перекладач описово відтворює значення народної назви вітру. *Ανεμος φουσκοδεντρίτης φυσούσε* (Ζορμπάς 30) перекладено як *вітерець розкривав бруньки на деревах* (Христос 26). Словом *φουσκοδεντρίτης* греки називають вітерець, який з'являється у період набухання бруньок на деревах. У перекладі відбулася перестановка компонентів з незначним зміщенням семантичного наповнення.

Говіркові слова часто стають складовими фразеологічних одиниць. Зрозуміло, що при перекладі основну увагу приділяють відтворенню семантики такої одиниці. А от відтворити асоціативні зв'язки, які призвели до утворення такої одиниці, дуже важко, оскільки вони повністю залежать від менталітету народу та культурних особливостей. Наприклад, *η σβάρνα* є розмовною назвою сільськогосподарського знаряддя борони. Воно утворює фразеологізм *παίρνω σβάρνα*, що описує послідовну повторну дію. *Πήραν σβάρνα τις πόρτες* (Χριστός 53) перекладач відтворив описово – *почали стукати в усі двері підряд* (Христос 47). В іншому випадку перекладачеві вдалося віднайти розмовний відповідник до *πού να του' ρθεί ταμπλάς* (Χριστός 71). Словом *ταμπλάς* грецький народ називає апоплексичний удар, а у нас в народі його називають грець: *щоб його грець побив* (Христос 64). Порівняння *έχουν γίνει κίτρινες σαν το φλουρί* (Ζορμπάς 31) є фразеологічним, оскільки один з його компонентів, *το φλουρί* – старовинна візантійська монета, тут втратив своє первісне значення. Перекладач подає цей фразеологізм описово: *стали жовті як віск* (Зорбас 37).

На синтаксичному рівні Н.Казандзакіс імітує народну говірку, вживаючи своєрідні форми звертання та звороти, характерні для розмовної мови, які в українському перекладі виражають українськими засобами, та частіше випускають: *ε μωρέ, σε καμαρώνω, γείτονα* (Χριστός 61) – *я питаюся тобою, сусідо* (Христос 53); *μα τη θάλασσα* (Χριστός 43) – *клянусь морем* (Христос 38); *τούρκοι είναι αυτοί, μαθές* (Χριστός 46) – *це ж турки, зрозуміло* (Христос 41); *Τι μηχανή κάθεται και λέξ;* (Ζορμπάς 32) (буквально, про яку машину ти оце сидиш і говориш) – *Та яка там машина?* (Зорбас 37); *κόπιασε του λόγου σου να παίξεις* (Ζορμπάς 27) (*του λόγου σου* використовується у розмовній мові як заміник особового займенника *τι*) – *тоді забувай про гру* (Зорбас 32).

Як бачимо з наведених прикладів, найскладнішим для перекладачів є передавання розмовних та говіркових слів новогрецької мови в українських текстах. Використання розмовних синонімів загальноновживаних слів (як це робить А.Чердаклі) виявляється доречним і дозволяє передати, хоч і не в повному обсязі, як зміст твору Н.Казандзакіса, так і його стилістичні реєстри.

¹Kohler D.H. Νεοελληνική λογοτεχνία από τον 11^ο αιώνα ως τις μέρες μας. – Αθήνα: Αρχιπέλαγος, 1998. – С. 125; ²Beaton R. Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. – Αθήνα: Νεφέλη, 1996. – С. 26; ³Ztziouvas D. Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece // Κάμπος. Cambridge Papers in Modern Greek. – Cambridge, 1994. – Ν 2. – С. 111; ⁴Vitti M. Η "γενιά του τριάντα". Ιδεολογία και μορφή. – Αθήνα: Ερμής, 1995. – С. 21; ⁵Kohler D.H. Зазнач. праця. – С. 149; ⁶Mackridge P. Η Νεοελληνική γλώσσα. – Αθήνα: Πατάκης, 2000. – С. 476; ⁷Там само. – С. 477; ⁸Οικονομίδου Ε.Γ. Ο Νίκος Καζαντζάκης και το αντικείμενο αναζήτησής του. – Δήμος Ηρακλείου, 1985. – С. 108; ⁹Τσοπάνακης Α. Η γλώσσα και το λεξιλόγιο του Ν. Καζαντζάκη // Νέα Εστία. Νίκος Καζαντζάκης. – Αθήνα, Χριστούγεννα 1977. – Т. 102, т. 1211. – С. 65; ¹⁰Ανδριώτης Ν.Π. Η γλώσσα του Καζαντζάκη // Νέα Εστία. – 25 Δεκεμβρίου, 1959. – Т. 779. – С. 92; ¹¹Slobodnik D. Remarques sur le traduction des dialectes // The nature of translation. Essays on the theory and practice of literary translation / Ed. by J. S. Holmes. – Bratislava, 1970. – С. 140–142; ¹²Bien P. Kazantzakis and the linguistic revolution in Greek literature. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1972. – С. 254; ¹³Там само. – С. 251; ¹⁴Slobodnik D. – Зазнач. праця. – С. 141; ¹⁵Там само. – С. 142; ¹⁶Там само. – С. 143; ¹⁷Середич М.С. Поетика новел Василя Стефаника у контексті художнього перекладу (на матеріалі російських перекладів): Автореф. дис... к. філол. наук: 10.02.16 / КНУ. – К., 1998. – С. 8; ¹⁸Там само. – С. 10; ¹⁹Μαργαρίτη-Ρογκα Μ. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας ΙΙ. Διάγραμμα Ιστορίας της Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 1987. – С. 36; ²⁰Bien P. Зазнач. праця. – С. 256.

Джерела:

Христос – Казандзакіс Н. Христа розпинають знову. – К., 1958; Христос – Καζαντζάκης Ν. Ο Χριστός ξανασταυρώνεται. – Αθήνα, 1973; Зорбас – Казандзакіс Н. Кумедні й лихі пригоди Алексіса Зорбаса. – К., 1989; Зорμπάς – Καζαντζάκης Ν. Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζорμπά. – Αθήνα, 1973.

ГРАΜΑΤΙΚΑ

*Лілія Костич,
Київський університет імені Тараса Шевченка*

СТРУКТУРА І ЗНАЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -Н'- (-ШН'-)

Прагнучи до виразності й лаконічності в спілкуванні, носії мови створили цілу гаму мовних засобів для передачі просторово-часових відношень. Як засвідчують писемні джерела минулих століть, чи не найуживанішими серед них були прикметники. Це, як правило, вторинні похідні лексеми, які виникли внаслідок ускладнення твірних основ суфіксом -н'-(-шн'-).

Український суфікс -н'- об'єднав успадковані ще з індоєвропейської епохи (ІІ тисячоліття до нашої ери) суфікси -*ьп- та -*ьп- і певним чином синтезував у собі їх первинні функціональні особливості¹. Суфікс -*ьп- (> -ьн'- > -н'-) здавна засвідчує здатність взаємодіяти з адвербіальними основами локально-темпорального значення та ускладнювати субстантивні основи – назви спорідненості та свояцтва². Про хронологічно первинну спеціалізацію аналізованого форманта поєднуватися насамперед із твірними основами просторово-часової семантики висловлює припущення М.Куцала. На його думку, споконвічно положення в просторі й часі позначали лише ті відприслівникові та відіменникові прикметники, в структурі яких чітко виленовувався суфікс

-ьн'-. Розвиток просторово-часової семантики в інших суфіксів спостерігається пізніше, із розширенням функціонально-семантичної спеціалізації³.

Просторово-часова орієнтація суфікса -ьн'- зумовлена, очевидно, тими найдавнішими твірними основами, з якими поєднувався аналізований формант. М.Бродовська-Гоновська зазначає, що в старослов'янській мові структурно складний суфікс -ьнпъ взаємодіяв переважно із прислівниками на позначення простору й часу. Згодом він збагатився часовими та просторовими значеннями, характерними для прислівникових основ, і почав взаємодіяти також із субстантивними основами аналогічної семантики, що й засвідчують найдавніші писемні джерела⁴.

У праслов'янський період суфікс -ьнпъ характеризувався, очевидно, вузькою сферою функціонування порівняно із можливостями суфікса -ьп-. Більшість реконструйованих праслов'янських відприслівникових та відіменникових похідних із просторово-часовою семантикою розглядають як такі, що ускладнювались паралельно суфіксами -ьп- та -ьп'-, пор.: *davьль(ь) / *davьль(ь) (<*dave) "давній" [ЭССЯ IV, с. 200; SP III, s. 23-24], *drevьль(ь) / *drevьль(ь) (<*drevje, dreve) "древній" [ЭССЯ V, с. 107; SP IV, s. 218] та ін.

Окремі праслов'янські похідні, в яких пізніше засвідчуємо -ьп'-, реконструюються також із суфіксом -ьп-, наприклад: *kотьль(ь) (< *kоť) "кутній" [ЭССЯ XII, с. 79-80], *kraьль(ь) (< *kraь) "крайній" [с. 92] та ін.

Реконструйовані праслов'янські прикметники, що виражали родинні зв'язки, засвідчують паралельне функціонування двох форм, наприклад: *bratьль(ь) / *bratьль (<*bratь) "братній" [ЭССЯ III, с. 10; SP I, с. 364], *dedьль(ь) / *dedьль (<*dedь) "який належить дідові" [ЭССЯ IV, с. 228; SP III, s. 124-125] та ін.

У цілому продовжують праслов'янські тенденції, в XI–XIII і наступних століттях аналізований формант служить для творення відіменникових та відприслівникових ад'єктивів із загальним транспозиційним значенням "який указує на відношення чи належність до названого твірною основою". Разом із тим, цей афікс характеризується семантико-функціональною неоднорідністю, що помітно впливає на ступінь його словотворчої активності. Утворений поєднанням двох компонентів: продуктивного при іменних та дієслівних основах слов'янського суфікса -ьль (< *ino-) і давнього, продуктивного в слов'янських мовах у сфері творення прикметників від іменників – назв осіб і тварин суфікса -ь (ьь) (< *jo-), складений словотворчий афікс -ьнпъ синтезував їх первинні функції. Пам'ятки засвідчують дві групи прикметників із суфіксом -ьн'-.

I. Похідні від іменників – загальних назв істот.

I.1. Посесивні похідні, утворені від іменників – істот із значенням спорідненості та своєїства, в текстах XI–XIII ст. поодинокі: ненависть *bratьньл* [1076 І.б., с. 188], врѣмъ дѣдни смерти [1284 СДРЯ III, с. 151], послуха моленья *Матерня* [ЛЛ, с. 204] та ін. Пізніші пам'ятки засвідчують лише укладовані похідні цієї групи: *bratній* [XV–XVIII ІСУЯ, с. 137; Жел., с. 43; Гр. I, с. 95], *дуптинние* молодие лѣта [XVII АПГУ I, с. 106], до приезде мужнего [XVII АС, с. 9]. Указаний словотвірний різновид прикметників не закріпився як виразник власної посесивних відношень. У сучасній українській мові прикметники на зразок

братній функціують у ролі якісних. Властивості відносних вони зберігають лише як архаїзми чи діалектизми. Новотвори обмежуються одиничними діалектизмами, наприклад : *зятній* [Гр. II, с. 191], *сватній* [IV, с. 104].

1.2. Похідні із категоріально-присвійним (присвійно-відносним) значенням від найменувань за родом діяльності в пам'ятках XI–XIII ст. нечисленні *владьчннкъ съмотреник* [XII ЖФСт, с. 278], *о дружьнии* [...] *бесѣды* [1076 Ізб., с. 37 зв.], *къ иконѣ господьн* [XII СкБГ, с. 47], *къняжьнии* [XIII СДРЯ IV, с. 362] та ін. Сюди ж відносимо одиничні похідні від іменників – назв соціальних понять на зразок *дружина*, *народ*, *человек*, *троица*, яким притаманна іманентно виражена сема збірності, наприклад: *рѣчь дружинью* [ЛЛ, с. 126]. Пам'ятки української мови фіксують успадковані лексеми цієї групи, наприклад : *владычній* [XV–XVIII Т.Мат., с. 71зв.] "єпископський", *господьнь* [1478 ССУМ I с. 256], *сусѣдни(й)* [1642 Сл.Лекс., с. 413], *владычній / владычний* [Жел., с. 110], *господній* [Гр. I, с. 318], *дружній* [с. 448], *сусідній* [IV, с. 231] та ін.

Проте це не означає, що суфікс -н'- – малопродуктивний, який майже не поспуґував розвиткові мови, збаґаченню її словника. Споконвічно цариною словотворчої активності суфікса -ьн'-(> -н'-) були іменники та прислівники із семантикою простору й часу. Взаємодіючи із такими лексемами, він творить місткі, семантично виразні прикметники на зразок давньоруських *древльнии* до *древле* "раніше" (*древльнихъ моихъ грѣхъ* [Ізб. 1076, с. 584]), *древнии* до *древѣ* "давню" (*древнии притчи* [ГА, с. 126]), *дальнии* до *дале* "далі" (въ *дальнихъ земляхъ* [ЖФСт, с. 98], *искрънии до искръ* "біля, поряд" (кгда же *искръню* *имаше* о(т) бога славу [ГА, с. 166]), *ближьнии* до *ближе* "близько" (о(т) *кдино* *ближьнихъ* *жень* [УСт, с. 128]), *вечерьнии* до *вечерь* "вечір" (*мѣтвою* [...] *вечерною* [СкБГ, с. 47]), *оутрьнии* до *оутрь* "ранок" (*годъ ксть оутрьнии* [СкБГ, с. 47], *заоутрьнии* до *заоутрьня* "ранкова церковна служба" (*пѣгню* *заоутрьнюоумоу* [ЖФП, с. 87]) тощо.

Похідні ад'єктиви цієї групи широко засвідчуються староукраїнськими пам'ятками, наприклад:

- утворення від субстантивно-адвербіальних основ *вєрхний* *конець* [1349 ССУМ I, с. 167], *внутрній* [XV–XVIII Т., с. 278], *задній* [XVII Слав.-Кор., с. 449], *предній* [с. 491], *послѣднии* [XV ССУМ II, с. 203] та ін.;

- утворення від адвербіально-компаративних основ *ближній* [XVII Слав.-Кор., с. 428], *вышній* [XV–XVIII Т., с. 476] та ін.;

- утворення від адвербіальних та прийменниково-адвербіальних основ *дрєвній* [1627 Бер.Лекс., с. 33], *зау(т)рнии(й)* [1642 Сл.Лекс., с. 84], *ра(н)ни(й)* [с. 264] та ін.;

- утворення від субстантивних основ *зубы кутній* [XVII Слав.-Кор., с. 452], *околичній* [1642 Сл.Лекс., с. 85], *вєчє(р)ня* *зоря* [1642 Сл.Лекс., с. 281], *зимнѣю* [с. 77], *пѣтнєго* *часу* [к. XVII К. 3., с. 273] та ін.

Своєрідність уживання прикметників на позначення просторово-часових ознак розширює обрїї світобачення і світорозуміння. Сприйняття об'єктивно існуючої дійсності в її переплетінні із власним, особистим, через призму внутрішніх асоціацій та уявлень зумовлює деяке послаблення первісної семан-

тики "позначення просторового співіснування" у напрямку до вираження родинно-духовної близькості або відчуженості, наприклад: отъ *блїжньиихъ* прилежащихъ еп(с)пъ [XII СДРЯ I, с. 230], о(т) кдинова *блїжньиихъ* женъ [XII УСт, с. 128], поуть *блїжньи* [XIII СДРЯ I, с. 230], але: ко всакомоу *блїжнемоу* плъти своеа [1284 СДРЯ I с. 230], и *блїжньи* друзи [XI/XIII–XIV ГА, с. 349]; *искрънаго* своіго възлюбї [1076 Ізб., с. 239], тобто "блїжнього, який знаходиться поряд", але: *искрънимъ* своімъ другомъ о(т)вѣщаваше [XI/XIII–XIV ГА, с. 349], пре(д) лицемъ его обли(ч)ти *искренемоу* бра(т) его [XIII СДРЯ IV, с. 170], де *искрънии* означає "близький, рідний"; въ *дальнихъ* земляхъ [XII ЖФСт, с. 198], *далнимъ* поутемъ [XI/XIII–XIV ГА, с. 400], але : къ *далнимъ* [єпископам] [1284 СДРЯ II с. 242], де *дальни* – "сторонній, чужий". Майже повністю втрачають вихідну локальну семантику також аналогічні субстантивовані прикметники на зразок *копатаровъ* *искрънемоу*, вонь самъ въпаде(т) [XI/XIII–XIV ГА, с. 190]; да не оскорбимъ ни о чемъ же *искреннаго* своего [XIII СДРЯ IV, с. 170]; и не възелакши домоу *блїжнаго* свок(г), ни села ко ни раба [...] и кlico *искрънемоу* свокмоу соуть [XI/XIII–XIV ГА, с. 105] та ін.

Просторові відношення, притаманні похідним із субстантивно-прислівниковою мотивацією, у мові XI–XIII і наступних століть доповнюються якісно-оцінними характеристиками. Наприклад: *вышьнии*, *върховьнии* – "розташований вище відносно чогось": жителя [...] *вышняго* града [XII ЖФСт, с. 404], в замку *вышнемъ* [1572 Арх.ЮЗР VIII III, с. 266]; *верховнюю* часть члвчъскимъ образомъ изъобразова [XIII СДРЯ II, с. 268], але пор.: къ *вышней* тишинѣ [XI/XIII–XIV ГА, с. 397], гла(с) разума *вышняго* [1284 СДРЯ II, с. 261]; б[о]га *вышняго* [Л.Вел., с. 169]; и *верховняаго* аїспла Петра [XIII ЖФП, с. 94], *верховніѣ* воѣ [ПВЛ, с. 54], естъ *верховнымъ* [...] княземъ, із твердим н [1621 Пал., с. 452], де *вышьнии*, *върховьнии* – "найвищий у якісному відношенні, основний, духовний".

Розвиток семантичної структури відадвербіальних прикметників – виразників чітко визначеного місцезнаходження у просторі на зразок в тѣ(х) хлѣвинахъ [...] *горнихъ* жены [XIII СДРЯ II, с. 362] до *горѣ* "вгорі, високо"; в тѣ(х) хлѣвинахъ *долнихъ* моужи [Там само] до *долѣ* "внизу, низько"; въ *окръстньихъ* градѣхъ [XIII ЖФП, с. 80] до *окръсть* "навколо" тощо, – полягає в поступовому абстрагуванні їх первинної конкретизованості. Причому, в одних випадках спостерігається збереження переносними якісно-оцінними значеннями первинних просторово-часових характеристик, а в інших – тенденція до послаблення вихідної просторової спеціалізації, її семантична трансформація у сферу часових співвідношень. Пор.: *КОНЬЧЬНИИ*, *-БИ* 1. "Який знаходиться у кінці, останній відносно чогось": *конечнаа* прѣрка [XI/XIII–XIV ГА, с. 177], до Иркана *конечнаго* <архиерѣа...> [Там само, с. 212] – 2. "Той, який досягнув певної межі, досконалості": тако *конечньикъ* достословик [XII СДРЯ IV, с. 259], *колюче* зло [1284 Там само], трюдомъ себе *коньчьнымъ* навькати [XII ЖФСт, с. 149] – 3. "Останній, кінцевий у часі": и *конечнаго* плѣнениа [XI/XIII–XIV ГА, с. 295], огнемъ крестяся *конечнымъ* [ЛЛ, с. 157] – 4. "Передсмертний": въ *конеч-*

немь завѣте [1284 СДРЯ IV, с. 259]; ПОСЛѢДЪНИИ, -ЫИ 1. "Останній у певному ряду, кінцевий": и слову не послѣдньому [XII ЖФСт, с. 156] – 2. "Останній у часовому відношенні, передсмертний": къ послѣднѣи моуцѣ видѣ себе дошедѣша [XI/XIII–XIV ГА, с. 122] і под.

В українській мові просторово-часові відношення виражають також прикметники із суфіксом -шън'- > -шн'-. Він послідовно вичленовується в тих похідних, які в своєму складі зберігають повну форму твірного прислівника, наприклад: *вънѣшънии* "зовнішній" до *вънѣ* "поза, за межами", *долѣшънии* "нижній, земний" до *долѣ* "внизу, низько", *домашънии*, поряд з *домачънии* "домашній" до *дома* "вдома", *дънѣшънии* "сьогоднішній" до *дънѣ* "сьогодні", *кромѣшънии* "зовнішній" до *кромѣ* "геть, убік", *нынѣшънии* "нинішній" до *нынѣ* "нині", *тъгдашънии*=*тогдашънии* "тодішній" до *тъгда* "тоді" тощо. Припускають, що суфікс -шън'- (наприклад, у *дньшънии*, *лѣтошънии*) розвинувся на основі первинних форм типу *дньшънии* (< *дньшь*), *лѣтошънии* (< *лѣтошь*) за аналогією до *вышънии* (< *выше*)⁵. Аналогічну думку висловлює А.Мейс: "Це *š* у даному типі досить продуктивне [...] було, можливо, запозичено у *уушънї*"⁶. Із форм на зразок *дньшънии*, *лѣтошънии* словотворчий афікс -шън'- поширився й на інші відприслівникові похідні із локально-темпоральною семантикою, які ніколи не мали в основі *с*, наприклад: *кромѣшънии*, *вънѣшънии*, *домашънии*. Цьому, очевидно, могло сприяти також співіснування форм типу *нынѣшънии* (до *нынѣ*) і *нынѣшънии* (до *нынѣча*)⁷.

У староукраїнський період (XIV–XVIII ст.) більшість прикметників із просторово-часовим значенням утворена за допомогою суфікса -н'- та його позиційного варіанта -шн'-, наприклад: *въ здѣшнемь* паньствѣ [1438 ССУМ I, с. 394], *здесьній*: *лѣтошній* [1627 Бер.Лекс., с. 42], *тамошнего* права [1489 ССУМ II, с. 420], *нынѣшнии*, *нынѣшны* [XV ССУМ II, с. 58], *ден сьогоднішній* [1615 АБ, с. 11], *теперѣшній* [1627 Бер.Лекс., с. 113], *ѣтрешній* [1627 Бер. Лекс., с. 71], *колишній* [Б-Н., с. 189], *учорашній* [с. 369] та ін. Щоправда, складна староукраїнська орфографія (часте сплутування літер і -ї- и у постпозиції) не завжди дозволяє це встановити. Писемні джерела XVI–XVIII ст. рясно засвідчують також прикметники із твердим суфіксом -н- на зразок *стародавній* [1627 Бер. Лекс., с. 33], *дома(ш)ны(и)* [к. XVII К.З., с. 309]. Такі адективні утворення збереглися лише в південно-західних говорах української мови, зокрема в наддністрянських, бойківських, частині закарпатських, буковинських, покутських, подільських та інших говірках, наприклад: *давній* [СБГ I, с. 203], *"вчорашній дин"* [Дз. № 251], *днешній*, *нынїшний*, *ицерашний* [Паньк., с. 252] та ін. Нормою ж літературної мови стали прикметники із суфіксами -н'-(-шн'-), які істотно не змінили свою первинну спеціалізацію, спрямовану на творення прикметників із просторовим і часовим значенням.

¹ Meillet A. Études sur l'etymologie et vokabulaire du vieux slave. 2 Partie. IV. Formation des noms. – Paris, 1905. – P. 380–383; Brodowska-Honowska M. Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. – Kraków e.a., 1960. – S. 165–171; ²Kucala M. Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni) // Język polski. – 1955. – № 35; Kucala M. Odpowiedz na uwagi dr.Honowskiej // Język polski. – 1956. – № 36; Балалыкина Э.А. Именные образования с суффиксом -in- в славянских и бал-

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

тийських языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1966; *Фомина А.П.* Прилагательные с суффиксом -н- от основ наречий в современных восточнославянских языках // Сб. ст. асп. "Гуманитарные науки". – Минск, 1975; *Kučala M.* Знач. праця. – С. 15; *Brodowska-Honowska M.* Знач. праця. – С. 168; *Vondrák W.* Vergleichende slavische Grammatik. – Göttingen, 1924. – Т. I. § 490. – С. 538; *Селищев А.М.* Старославянский язык. – М., 1951, ч. I. – С. 80; *Brodowska-Honowska M.* Знач. праця. – С. 169–171; *Фомина А.П.* Знач. праця. – С. 233–234; *Meillet A.* Знач. праця. – Р. 383; *Зверковская Н.П.* К вопросу о соотносительности суффиксов -ьн- и -ьн- в древнерусском языке // Исследования по исторической морфологии русского языка. – М., 1978. – С. 83.

Умовні скорочення назв джерел

- АПГУ – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. – Чернигов, 1912–1914. – Вып. 1–3.
Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1859–1914, ч. 1–8.
АС – Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. – Чернигов, 1914.
Бер. Лекс. – Лексикон словеноросский Памви Беринди / Подгот. до вид. В.Німчук. – К., 1961.
Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.Німчук. – К., 1966.
ГА – Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст. – М., 1920. – Т. I.
Гр. – Словарь української мови. Зібр. ред. журн. "Киев. старина" / Упоряд., з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
Дз. – Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР: (Лексика). – Ужгород, 1958–1960, ч. 1–2.
Жел. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-Німецький словник. – Львів, 1886.
ЖФСт – Житик [...] Федора.гоумена Студийського // Выголексинский сборник / Изд. подгот. В.Ф.Дубровина и др. – М., 1977.
ЖФП – Житик [...] Феодосия [...] игумена Печерського // Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князевская и др. – М., 1971.
1076 Ізб. – Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В.С.Гольщенко и др. – М., 1965.
І.Паньк. – Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. I. Звучня і морфологія. – Прага, 1938.
ІСУЯ – Історичний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. – Харків; Київ, 1930–1932. – Т. I.
К.З. – Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту Ченіги І.П. – К., 1971.
Л.Вел. – Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. – К., 1926.
ЛЛ – Лаврентьевская и Троицкая летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1846. – Т. I.
Пал. – Колыстенский З. Палинодия // Памятники полемической литературы. – Спб., 1876. – Кн. I.
ПВЛ – Лаврентьевская и Троицкая летописи // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1846. – Т. I.
СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М., 1988–1991. – Т. 1–4.
СкБГ – Съказаніє [...] бориса и глѣба // Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О.А.Князевская и др. – М., 1971.
Сл.-Кор. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинський // "Лексикон латинський" Є.Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1973.
Сл.Лекс. – Славинецький Є. Лексикон латинський // Там само.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977–1978. – Т. 1–2.
Т.Мат. – Тимченко Є. Матеріали для словаря письменної і книжної южнорусської речі XV–XVIII вв. / Рукопис Інституту української мови НАН України в Києві.
УСт – Устав Студийський по списку XII в. Фрагменти / Подгот. к печати Д.С.Ищенко // Источники по истории русского языка. – М., 1976.
ЭСЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Подгот. ред. О.Н.Трубачева. – М., 1974–1996. – Вып. 1–22.
SP – Słownik prasłowiański. – Wrocław i in.: PAN, 1974. – Т. 1.

СТРУКТУРА І СИМЕТРІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІЄСЛОВІ

Одним із фундаментальних понять, що охоплюють усі форми організації матерії, є поняття симетрії. "Симетрія, – писав німецький математик Герман Клаус Хуго Вейль, – у широкому чи вузькому розумінні залежно від того, як ви визначите зміст цього поняття, – є тією ідеєю, за допомогою якої людина протягом століть намагалася збагнути і створити порядок, красу й досконалість"¹. Загально-визнаним є вагомість симетрії у природничих галузях, зокрема в математиці, де вона відіграє фундаментальну роль, а також у природі та мистецтві. "Для людського розуму, – відзначав Річард Фейнман, – симетрія має, мабуть, цілком особливу приваблюючу силу. Нам подобається дивитись на прояв симетрії в природі, на ідеально симетричні сфери планет чи Сонця, на симетричні кристали, на сніжинки, нарешті, на квіти, які майже симетричні"².

У вузькому розумінні симетрія (від гр. *συμμετρία*) – це "гармонія, розмірність; розміщення точок або частин предмета в просторі, коли одна половина є ніби дзеркальним відображенням другої"³. Однак дзеркальна симетрія не охоплює всієї багатоманітності існування матерії у просторі й часі, число видів симетрії безмежне⁴. Крім того, сама симетрія можлива лише на фоні свого антиподу – антисиметрії, яка, відповідно до сучасних уявлень, також є частковим виявом симетрії⁵. Питанням симетрії, сподіваючись з її допомогою побудувати найзагальніші теорії простору, часу й руху, приділяють багато уваги, зокрема в природничих дослідженнях і філософії⁶. Симетричність "як гармонія пропорцій" (Г.Вейль) пронизує і систему мови, в якій було виявлено систему симетрії, зокрема, у словах⁷, у морфемній структурі слова⁸, у структурі тексту⁹.

Відзначаючи ще В.І.Вернадським обмеженість наших знань й обмеженість розуміння природи симетрії особливо помітні в системі мови, де основні форми симетрії – дзеркальна, ритмічна, монотонна¹⁰ – розглядаються лише на структурному рівні й, очевидно, не вичерпують усіх проявів симетрії. Стаття присвячена виявленню симетрії в системі українського дієслова, зокрема в дієслівних основах, які, як відомо, заступають слово в цілому.

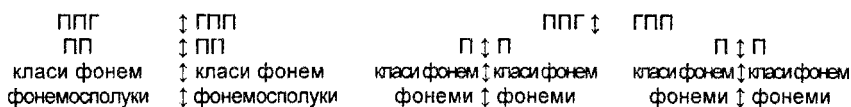
Морфологічною особливістю дієслова, на відміну від іменника і прикметника, є те, що інфінітивна основа дієслова закінчується і на голосну, і на приголосну. У найзагальнішому вигляді структури, які репрезентують основи на голосну за її фіналлю¹¹, – ППГ, ППГ, ПГ, Г; структури, які репрезентують основи на приголосну за її фіналлю, – ППП, ГПП, П. Дієслівні фінали на голосну й на приголосну (кількісне співвідношення між ними 29 : 1) демонструють на структурному рівні дві форми симетрії: дзеркальну симетрію ППГ ↓ ГПП (80 : 1) й обернену симетрію – "закон оберненого відображення": ППГ ↔ ГПП (25 : 1), Г ↔ П (0,1 : 1). Єдина структура ПГ (всього 576 слів, що становить 1,4% від усіх дієслів) не має свого антипода. Дзеркально симетричні фінальні структури основ

ППГ ↑ ГПП значно поступаються асиметричним структурам фіналей: вони складають 20% основ на голосну й 7,2% основ на приголосну.

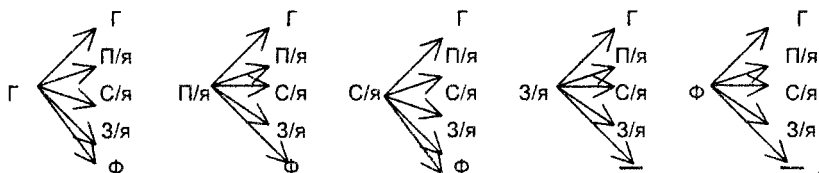
Обернено симетричні структури ГПГ ↔ ППГ у межах основ на голосну й на приголосну також ілюструють дзеркальну симетрію, яка проходить по приголосній ГПГ (всього 78,6% від загальної кількості основ на голосну) і по голосній ППГ (всього 90% від загальної кількості основ на приголосну). Таким чином, на структурному рівні загальний відсоток симетричних фіналей досить високий, у чому виявляється прагнення мови до симетрії в побудові дієслівних основ.

Це найпростіший і найпрозоріший вияв симетрії. Однак відношення симетрії набагато різноманітніші і глибші, в системі фіналей основи вони мають, крім структурного, ще два рівні вияву: в термінах сполук класів фонем і в конкретній реалізації фонемосполук, кожен із яких має свій вимір.

Найбільш різноманітними і показовими є симетрично-асиметричні відношення структур ППГ і ГПП. Дзеркально симетричне протиставлення структур ППГ ↑ ГПП можна розглядати і як симетрію ПП ↓ ПП, і як симетрію П ↓ П¹², що є втіленням класів сполук фонем у термінах їх диференційних ознак за 1) місцем творення, 2) способом творення, 3) твердістю/м'якістю, 4) участю голосу й шуму. Наступний рівень симетрії репрезентований конкретними фонемосполуками. Ієрархічність симетричних відношень "як гармонія пропорцій" фіналей основ – від найбільш узагальнених структур до конкретних репрезентацій – має такий вигляд:

1. Обсяг сполучуваності приголосних за місцем творення, визначений системою української мови 22 (23¹³) видами сполук:

у фіналі основи дієслова має неповний вияв. У фіналі реальними є 16 видів сполук в основах на голосну й 8 в основах на приголосну (табл. 1), інші 7 видів сполук в основах на голосну – "передньоязикова + середньоязикова", "середньоязикова + середньоязикова", "середньоязикова + фарингальна", "задньоязикова + середньоязикова", "задньоязикова + фарингальна", "фарингальна + губна", "фарингальна + задньоязикова", що нехарактерні для системи української мови взагалі, в жодній із фіналей українського дієслова не реалізуються. В ос-

новах на приголосну не є актуальними всі сполуки із середньоязиковою, а також сполуки "задньоязиково + передньоязиково", "фарингальна + передньоязиково", "задньоязиково + задньоязиково", "задньоязиково + губна". Структури ППГ (16) ↓ ППГ (8) за диференційною ознакою 'місце творення' на рівні сполук класів фонем втілюються в семи протиставленнях: "передньоязиково + губна ↓ губна + передньоязиково", "передньоязиково + передньоязиково ↓ передньоязиково + передньоязиково", "фарингальна + передньоязиково ↓ передньоязиково + фарингальна", "задньоязиково + губна ↓ губна + задньоязиково", "задньоязиково + передньоязиково ↓ передньоязиково + задньоязиково", "губна + губна ↓ губна + губна", "губна + передньоязиково ↓ передньоязиково + губна", що репрезентують 7002 (86,3%) основи із 8114 на голосну й 101 (99%) основу зі 102 на приголосну. Єдина сполука " — ↓ губна + фарингальна" не має дзеркального відповідника в основах на голосну. На рівні конкретних фонемосполук симетричність зберігають лише 5, що актуалізуються в шести дзеркальних відповідниках: /зв – вз/ (*зва-ти – повз-ти*); /зр, зр' – рз/ (*запідозри-ти, визр'і-ти – мерз-ти*); /гр, гр' – рг/ (*багру-ти, гр'і-ти – уверг-ти*); /кр, кр' – рк/ (*іскри-ти, мокр'і-ти – мерк-ти*), /хр – рх/ (*вохри-ти – зашерх-ти*); /лр, пр' – рл/ (*пра-ти, улр'і-ти – отерп-ти*), які охоплюють відповідно 229 основ на голосну й 64 основи на приголосну.

Таблиця 1

Реалізація сполук приголосних за місцем творення

Сполуки приголосних за місцем творення	Основи		
	всього	всього	у %
1. <u>передньоязиково + передньоязиково</u> В основах на голосну: дн, тн, зн, сн, цн, лн, рн, шн, чн, зд, нд, рд, жд, ст, лт, нт, рт, шт, чт, рз, сс, рс, нц, дл, тл, зл, сл, рл, шл, жн, др, тр, зр, жр, рж, нж, джш, чш, нш, рш, ндж, рдж, ждж, джч, чч, лч, нч, рч, жч, шч, л'н, л'ж, л'ш, л'ч, н'ч, т'н, с'н, ц'н, рд', рт', рз', рл', жл', шл', рн', жн', шн', чн', др', тр', зр', з'д', с'т', н'д', н'т', д'л', т'л', з'л', с'л', л'л', д'н', т'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н'	87	3341	41
В основах на приголосну: рз	1	24	23,5
2. <u>губна + передньоязиково</u> В основах на голосну: вд, бт, пт, вт, бз, вз, мз, мс, бл, пл, мл, бн, пн, вн, мн, фн, бр, пр, вр, мр, вж, мж, бш, пш, вш, мш, вдж, пч, вч, мч, пт', вт', мт', пц', бл', пл', вл', мл', фл', бн', вн', мн', бр', пр', вр', мр'	46	1772	21,8
В основах на приголосну: вз	1	19	18,6
3. <u>задньоязиково + передньоязиково</u> В основах на голосну: кт, хт, кл, хл, кр, хр, кш, хш, кн, хн, хт', кл', хл', кн', хн', кр'	16	1071	13,2
В основах на приголосну:	—	—	—
4. <u>фарингальна + передньоязиково</u> В основах на голосну: гн, гл, гр, гш, гч, гз, гт', гл', гн', гр'	10	482	5,9
В основах на приголосну:	—	—	—

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сполуки приголосних за місцем творення	Основи		
	всього	всього	у %
5. <u>передньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: дк, тк, дзк, цк, чк, рк, лк, тх, чх, рх, зк, ск, жк, шк, д'к, т'к, з'к, с'к, ц'к, л'к, н'к	21	597	7,36
В основах на приголосну: рк, рх	2	8	7,8
6. <u>губна + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: бк, пк, мк, вк, пх, мх, вх	7	153	1,9
В основах на приголосну: вк	1	27	26,5
7. <u>задньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: хк	1	70	0,86
В основах на приголосну:	—		
8. <u>передньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: нп, чм, тв, рб, рп, рм, рв, зв, жм, шп, шм, дб, сп, н'б, н'п, з'б, с'п, с'м, д'м, т'м	20	288	3,55
В основах на приголосну: рп	1	3	2,9
9. <u>губна + губна</u>			
В основах на голосну: мб, мп, вб, вп, вм	5	45	0,55
В основах на приголосну: вб, вп	2	10	9,8
10. <u>задньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: кп	1	3	0,037
В основах на приголосну:	—		
11. <u>передньоязикова + фарингальна</u>			
В основах на голосну: зг, лг, рг, н'г, л'г	5	55	0,68
В основах на приголосну: рг	1	10	9,8
12. <u>губна + фарингальна</u>			
В основах на голосну: бг, вг	2	38	0,47
В основах на приголосну: вг	1	1	0,98
13. <u>середньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: йм, йф	2	68	0,84
В основах на приголосну:	—		
14. <u>середньоязикова + передньоязикова</u>			
В основах на голосну: йд, йс, йн, йч, йн'	5	73	0,9
В основах на приголосну:	—		
15. <u>середньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: йк	1	22	0,27
В основах на приголосну:	—		
16. <u>губна + середньоязикова</u>			
В основах на голосну: вй, пй, мй	3	36	0,44
В основах на приголосну:	—		
Всього: в основах на голосну	232	8114	99,75
в основах на приголосну	10	102	99,88

Характеристика сполук¹⁴ за місцем творення може бути здійснена, по-перше, за кількістю створених фонемосполук і, по-друге, за кількістю описаних ними основ. Ці характеристики можуть бути адекватними одна одній або ні. Щодо сполучуваності приголосних за місцем творення полярними є кількісно наповнені сполуки, якими є "передньоязикова + передньоязикова" (87 сполук),

"губна + передньоязикова" (46 сполук), і поодинокі сполуки, кількість яких не перевищує 5. Так, по одній конкретній реалізації мають сполуки "задньоязикова + задньоязикова", "задньоязикова + губна", "середньоязикова + задньоязикова"; по дві – "губна + фарингальна", "середньоязикова + губна". За кількістю описуваних основ на голосну різко вирізняються три групи сполук. Найпродуктивнішими є три основотвірні сполуки "передньоязикова + передньоязикова", "губна + передньоязикова", "задньоязикова + передньоязикова" (щоправда, з великим розривом між ними). Вони формують 76% дієслів з основою, що містить збіг двох приголосних. Малопродуктивними є чотири сполуки, відсоток яких коливається у межах від 7,36% до 1,9%: "передньоязикова + задньоязикова", "фарингальна + передньоязикова", "передньоязикова + губна", "губна + задньоязикова". Загалом вони описують 18,7% основ. Решта дев'ять сполук, відсотковий показник яких від 0,86% до 0,037%, – "середньоязикова + передньоязикова", "задньоязикова + задньоязикова", "середньоязикова + губна", "передньоязикова + фарингальна", "губна + губна", "губна + фарингальна", "губна + середньоязикова", "середньоязикова + задньоязикова", "задньоязикова + губна" – є планом вираження мінімальної кількості основ (всього 5,05% основ). Цікавим є середнє співвідношення між кількістю фонемосполук і кількістю описуваних ними основ. Одна сполука "задньоязикова + задньоязикова" репрезентує найбільшу кількість основ – 70; високим є основотвірний потенціал і сполуки "задньоязикова + передньоязикова", що в середньому забезпечує план вираження 67 основ. Особливою непродуктивністю вирізняється сполука "задньоязикова + губна", що міститься лише в трьох основах.

Фіналь українського дієслова допускає поєднання двох однакових за місцем творення приголосних "губна + губна", "передньоязикова + передньоязикова", "задньоязикова + задньоязикова", (їх репрезентують 93 фонемосполуки, які описують 42,6% основ). Виняток становить сполука "фарингальна + фарингальна", заборонена системою української мови взагалі.

Структурно симетричне протиставлення ППГ ↑ ГПП можна розглядати і як симетрію ПП ↓ ПП в межах основ на голосну ППГ, що на рівні класів фонем є дзеркальним відображенням п'яти сполук: "губна + передньоязикова ↓ передньоязикова + губна"; "передньоязикова + задньоязикова ↓ задньоязикова + передньоязикова"; "передньоязикова + фарингальна ↓ фарингальна + передньоязикова"; "губна + задньоязикова ↓ задньоязикова + губна"; "губна + середньоязикова ↓ середньоязикова + губна". Не має дзеркального відповідника єдина сполука "губна + фарингальна". Симетрія дзеркального відображення пронизує не всі, а рівно половину фонемосполук (116 із 232) і має такі вияви:

– "губна + передньоязикова" (46 сполук) ↓ "передньоязикова + губна" (20 сполук) репрезентована 14 протиставленнями: /вт, вт' – тв/, /вз – зв/, /пн – np, н'п/, /бр, бр' – рб/, /пр, пр' – рп/, /вр, вр' – рв/, /мр, мр' – рм/, /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /мч – чм/, /мт' – т'м/, /бн' – н'б/, /бз – з'б/ (34 сполуки, 800 основ);

– "передньоязикова + задньоязикова" (21 сполука) $\updownarrow$ "задньоязикова + передньоязикова" (16 сполук) має 8 симетричних протиставлень: /тк, т'к – кт/, /рк – кр, кр'/, /лк, л'к – кл, кл'/, /тх – хт, хт'/, /рх – хр/, /шк – кш/, /н'к – кн, кн'/ (20 сполук, 957 основ);

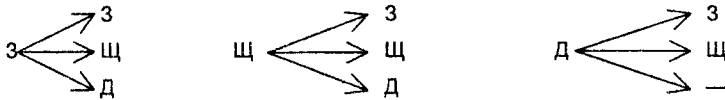
– "передньоязикова + фарингальна" (5 сполук) $\updownarrow$ "фарингальна + передньоязикова" (10 сполук) складають 4 пари: /зг – гз/, /лг, л'г – гл, гл'/, /рг – гр, гр'/, /н'г – гн'/ (11 сполук, 181 основа);

– "губна + задньоязикова" (7 сполук) $\updownarrow$ "задньоязикова + губна" (1 сполука) реалізують одне протиставлення /пк – кп/ (11 основ);

– "губна + середньоязикова" (3 сполуки) $\updownarrow$ "середньоязикова + губна" (2 сполуки) – одне протиставлення /мй – йм/ (94 основи).

Як вияв прихованої дзеркальної симетрії можна розглядати опозиції в межах 87 сполук, однакових за місцем творення "передньоязикова + передньоязикова", що репрезентують симетрію "передньоязикова + передньоязикова $\updownarrow$ передньоязикова + передньоязикова". Такими є 47 конкретних фонемосполук, що складають 14 опозицій: /тл, т'л' – лт/, /дн, д'н' – нд, н'д'/, /тн, т'н, т'н' – нт, н'т'/, /цн, ц'н, ц'н' – нц/, /жн, жн' – нж/, /шн, шн' – нш/, /чн, чн' – нч, н'ч/, /др, др' – рд, рд'/, /тр, тр' – рт, рт'/, /зр, зр' – рз, рз'/, /жр – рж'/, /чш – шч/, /л'ж – жл'/, /л'ш – шл, шл'/ (1449 основ).

2. За способом творення у фіналі основи українського дієслова реалізуються вісім із дев'яти комбінацій сполук приголосних:

Теоретично неможливою й відповідно не актуалізованою в цій позиції є сполука "дрижача + дрижача" (табл. 2). В основах на приголосну, крім цієї, немає сполук "зімкнена + зімкнена", "зімкнена + щілинна", "зімкнена + дрижача", "щілинна + дрижача". Симетричні фінальні структури ППГ (8) $\updownarrow$ ГПП (4) за диференційною ознакою 'спосіб творення' подані чотирма дзеркальними протиставленнями "зімкнена + щілинна $\updownarrow$ щілинна + зімкнена", "зімкнена + дрижача $\updownarrow$ дрижача + зімкнена", "щілинна + щілинна $\updownarrow$ щілинна + щілинна", "щілинна + дрижача $\updownarrow$ дрижача + щілинна", що об'єктивуються 85 фонемосполуками із 232 на голосну й усіма сполуками на приголосну. За кількісним наповненням основ вони складають значно менший відсоток, ніж за ознакою 'місце творення', – 24,7% від основ на голосну (2005 основ із 8114). Дзеркальна симетрія конкретних фонемосполук за способом творення не має опозиції "зімкнена + щілинна $\updownarrow$ щілинна + зімкнена": /кр, кр' – рк/, /пр, пр' – рп/; /зв – вз/, /зр, зр' – рз/, /хр – рх/, /гр, гр' – рг/ (229 основ на голосну, 64 на приголосну).

Реалізація сполук приголосних за способом творення

Сполуки приголосних за способом творення	кількість	Основи	
		всього	у %
1. Зімкнена + щілинна В основах на голосну: бз, мз, мс, бл, пл, мл, мж, бш, пш, мш, кл, кш, дл, тл, нж, джш, чш, нш, тх, чх, пх, мх, тв, бг, н'г, бл', пл', мл', кл', мй, пй, д'л', т'л'	33	683	8,4
В основах на приголосну: 2. Щілинна + зімкнена	—		
В основах на голосну: вд, вт, вн, фн, вдж, вч, хт, хн, гн, гч, зн, сн, лн, шн, зд, жд, ст, лт, шт, жн, ждж, лч, жч, шч, лк, зк, ск, жк, шк, вк, жк, жм, шп, шм, сп, вб, вп, вм, з'к, с'к, л'к, йк, з'б, с'п, с'м, йм, л'н, л'ч, с'н, йд, йн, йч, вт', вн', жн', шн', гт', гн', хт', хн', з'д', с'т', з'н', с'н', л'н', йн'	66	3306	40,7
В основах на приголосну: 3. Зімкнена + зімкнена	3	37	36,3
В основах на голосну: бт, пт, бн, пн, мн, пч, мч, кт, кн, дн, тн, цн, чн, нд, нт, чт, нц, ндж, джч, чч, нч, дк, тк, дзк, цк, чк, бк, пк, мк, нп, чм, дб, мб, мп, кл, д'к, т'к, ц'к, н'к, н'б, н'п, д'м, т'м, н'ч, т'н, ц'н, пт', пц', бн', мн', чн', кн', н'д', н'т', д'н', т'н', ц'н', н'н'	59	1790	22
В основах на приголосну: 4. Щілинна + щілинна	—		
В основах на голосну: вз, вж, вш, хл, хл', хш, гл, гл', гш, гз, сс, зл, з'л', сл, с'л', шл, шл', вх, зв, зг, лг, вг, йф, л'ж, л'ш, йс, л'г, вл', фл', жл', вй, л'л'	32	818	10,1
В основах на приголосну: вз, вг 5. Зімкнена + дрижача	2	20	19,6
В основах на голосну: бр, бр', пр, пр', мр, мр', др, др', тр, тр', кр, кр'	12	378	4,7
В основах на приголосну: 6. Дрижача + зімкнена	—		
В основах на голосну: рд, рд', рт, рт', рн, рн', рдж, рч, рк, рб, рп, рм	12	720	8,9
В основах на приголосну: рк, рп 7. Щілинна + дрижача	2	7	6,9
В основах на голосну: вр, вр', зр, зр', жр, хр, гр, гр'	8	126	1,6
В основах на приголосну: 8. Дрижача + щілинна	—		
В основах на голосну: рз, рз', рс, рл, рл', рж, рш, рх, рг, рв	10	293	3,6
В основах на приголосну: рз, рг, рх	3	38	37,3
Всього: В основах на голосну:	232	8114	100
В основах на приголосну:	10	102	100,1

Спостерігається співвідносність кількості сполук і кількості описуваних ними основ. Найбільш комбінаторно поєднувані у фіналі приголосні реалізуються в максимальній кількості основ: "щілинна + зімкнена" (66 сполук, 3306 основ,

40,7%) і "зімкнена + зімкнена" (59 сполук, 1790 основ, 22%). Однакові за параметрами сполучуваності "щілинна + щілинна" і "зімкнена + щілинна", що створюють відповідно 32 і 33 фонемосполуки, різняться продуктивністю твірної функції: перші конституюють дещо більшу кількість основ (818, 10,1%), ніж другі (683, 8,4%). Комбінації зімкнених і щілинних із дрижачими кількісно майже однакові, відмінними є кількість описуваних ними основ: удвічі продуктивніші сполуки, у яких першою є дрижача: "дрижача + зімкнена" (12 сполук, 720 основ, 8,9%) і "дрижача + щілинна" (10 сполук, 293 основи, 3,6%).

Дзеркальна симетрія ПП ↓ ПП в основах на ППГ на рівні сполук класів фонем збільшується на одне протиставлення: "зімкнена + щілинна ↓ щілинна + зімкнена", "зімкнена + дрижача ↓ дрижача + зімкнена", "щілинна + дрижача ↓ дрижача + щілинна", "зімкнена + зімкнена ↓ зімкнена + зімкнена", "щілинна + щілинна ↓ щілинна + щілинна", реалізуючись у 116 конкретних фонемосполук:

– "зімкнена + щілинна" (33 сполуки) ↓ "щілинна + зімкнена" (66 сполук) репрезентують 14 протиставлень: /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /кп, кл' – лк, л'к/, /кш – шк/, /тл, т'л' – лт/, /нж – жн, жн'/, /нш – шн, шн'/, /тх – хт, хт'/, /тв – вт, вт'/, /чш – шч/, /н'г – гн'/, /мй – йм/, /бз – з'б/ (35 сполуки, 752 основи);

– "зімкнена + дрижача" (12 сполук) ↓ "дрижача + зімкнена" (12 сполук) – 6 протиставлень: /бр, бр' – рб/, /пр, пр' – рп/, /мр, мр' – рм/, /кр, кр' – рк/, /др, др' – рд, рд'/, /тр, тр' – рт, рт'/ (20 сполук, 792 основи);

– "щілинна + дрижача" (8 сполук) ↓ "дрижача + щілинна" (10 сполук) репрезентують 5 симетричних пар: /жр – рж/, /хр – рх/, /вр, вр' – рв/, /гр, гр' – рг/, /зр, зр' – рз, рз'/ (14 сполук, 335 основ).

Симетричність відношень демонструють і дві однакові за місцем творення структури:

– "зімкнена + зімкнена ↓ зімкнена + зімкнена" (всього 59 сполук), що складають 11 протиставлень: /пн – нп, н'п/, /мч – чм/, /кт – тк, т'к/, /дн, д'н' – нд, н'д'/, /тн, т'н, т'н' – нт, н'т'/, /цн, ц'н, ц'н' – нц/, /чн, чн' – нч, н'ч/, /н'к – кн, кн'/, /н'б – бн'/, /г'м – мт'/, /пк – кп/ (34 сполуки, 1413 основ);

– "щілинна + щілинна ↓ щілинна + щілинна" (всього 32 сполуки) репрезентують 5 дзеркальних опозицій: /вз – зв/, /гз – зг/, /гл, гл' – лг, л'г'/, /л'ж – жл'/, /л'ш – шл, шл'/ (13 сполук, 200 основ).

3. Всі чотири типи комбінації приголосних за твердістю/м'якістю формують фіналі дієслівних основ – "тверда + тверда", "м'яка + тверда", "тверда + м'яка", "м'яка + м'яка". Однак сполуки фонем "м'яка + тверда", "м'яка + м'яка" мало характерні для фіналі українського дієслова, – всього 48 із 232. Вони засвідчені у 709 дієсловах, що становить 1,75% від загальної кількості основ на голосну. При цьому у фіналі з наступною твердою П'П, як правило, перша фонема є завжди м'якою, що не залежить від вимови, – 29 сполук (/йд, йс, йн, йч, йк, йм, йф, л'н, л'ж, л'ш, л'ч, л'г, л'к, н'ч, н'г, н'к, н'п, н'б, д'к, д'м, т'н, т'к, т'м, з'к, з'б, с'н, с'к, ц'н, ц'к/). Виняток становлять дві сполуки (/с'п/, /с'м/ – сп'і-ти, см'і-ти), у яких м'якість /с'/ варіативна. Натомість м'якість першої фонемі з наступною м'якою П'П' у 16 сполуках із 17 (/з'д', н'д', н'т', с'т', д'л',

г'н', з'н', с'п', п'п', д'н', г'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н', крім однієї /йн/) завжди паратипна вона залежить від прийнятої орфоепічної норми. Тож, залежно від пимони, кількість дієслів з першою м'якою фіналі може зменшуватися трохи менше ніж на половину і становитиме 386 слів.

Комбінаторні можливості твердих приголосних значно ширші, ніж м'яких (табл. 3). Тверді приголосні створюють максимальну кількість комбінацій сполук як із твердими (142 сполуки), так і з м'якими (42 сполуки) приголосними. Комбінації м'яких із твердими дають 31 сполуку, з м'якими ще менше – 17 сполук. З-поміж структур ППГ (4) ↓ ГПП (1) на рівні класів фонем за диференційною ознакою 'твердість/м'якість' симетричними є лише відношення "тверда + тверда ↓ тверда + тверда", що на рівні фонемосполук подані аналогічними шістьма протиставленнями, що й за місцем та способом творення.

Таблиця 3
Реалізація сполук приголосних за твердістю/м'якістю

Сполуки приголосних за твердістю/м'якістю	Основи		
	всього	всього	у %
1. тверда + тверда В основах на голосну: дн, тн, зн, сн, цн, лн, рн, шн, чн, зд, нд, рд, жд, ст, лт, нт, рт, шт, чт, рз, сс, рс, нц, дл, тл, зл, сл, рл, шл, жн, др, тр, зр, жр, рж, нж, джш, чш, нш, рш, ндж, рдж, ждж, джч, чч, лч, нч, рч, жч, шч, вд, бт, пт, вт, бз, вэ, мз, мс, бл, пл, мл, бн, пн, вн, мн, фн, бр, пр, вр, мр, вж, мж, бш, пш, вш, мш, вдж, пч, вч, мч, кт, хт, кл, хл, кр, хр, кш, хш, кн, хн, дк, тк, дзк, цк, чк, рк, лк, тх, чх, рх, зк, ск, жк, шк, дк, нп, чм, тв, рб, рп, рм, рв, зв, жм, шп, шм, бк, пк, мк, вк, пх, мх, вх, хк, мб, мл, вб, вл, вл, км, пл, лг, лг, бг, вг, хк, гн, гл, гр, гш, гч, гз В основах на приголосну: рз, вэ, вк, рп, вб, вл, рг, вг, рк, рх	142	6148	75,8
2. м'яка + тверда В основах на голосну: л'н, л'ж, л'ш, л'ч, н'ч, т'н, с'н, ц'н, т'к, з'к, с'к, ц'к, л'к, н'к, д'к, с'п, н'б, н'п, з'б, с'м, д'м, т'м, н'г, л'г, йм, йф, йд, йс, йн, йч, йк В основах на приголосну: —	31	369	4,5
3. тверда + м'яка В основах на голосну: рд', рт', рз', рл', жл', шл', рн', жн', шн', чн', др', тр', зр', пт', вт', мт', пц', бл', пл', вл', мл', фл', бн', вн', мн', бр', пр', вр', мр', хт', кл', хл', кн', хн', кр', гт', гл', гн', гр', вй, пй, мй В основах на приголосну: —	42	1257	15,5
4. м'яка + м'яка В основах на голосну: з'д', с'т', н'д', н'т', д'л', т'л', з'л', с'л', л'л', д'н', т'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н', йн' В основах на приголосну: —	17	340	4,2
Всього: в основах на голосну в основах на приголосну	232 10	8114 102	100% 100%

Симетричність фіналей за сполуками класів фонем має три вияви – "тверда + тверда ↓ тверда + тверда", "м'яка + тверда ↓ тверда + м'яка", "м'яка + м'яка ↓ м'яка + м'яка":

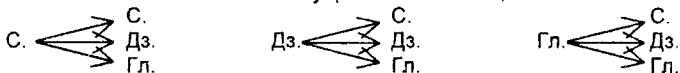
– "тверда + тверда" ↓ "тверда + тверда" (142 сполуки) репрезентовані 33 протиставленнями: /вт – тв/, /вз – зв/, /пн – нп/, /бр – рб/, /пр – рп/, /вр – рв/, /мр – рм/, /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /мч – чм/, /тк – кт/, /рк – кр/, /лк – кл/, /тх – хт/, /рх – хр/, /шк – кш/, /зг – гз/, /лг – гл/, /рг – гр/, /пк – кп/, /тл – лт/, /дн – нд/, /тн – нт/, /цн – нц/, /жн – нж/, /шн – нш/, /чн – нч/, /др – рд/, /тр – рт/, /зр – рз/, /жр – рж/, /чш – шч/ (2247 основ);

– "м'яка + тверда" (31 сполука) ↓ "тверда + м'яка" (42 сполуки) складають 10 опозицій: /л'ж – жл'/, /л'ш – шл'/, /л'ч – чл'/, /л'к – кн'/, /л'г – гл'/, /л'к – кл'/, /л'г – гл'/, /л'б – бн'/, /л'м – мт'/, /йм – мй/ (304 основи);

– "м'яка + м'яка" ↓ "м'яка + м'яка" (17 сполук) мають 2 симетричні пари: /н'д' – д'н'/, /н'т' – т'н'/ (96 основ).

Симетричність за ознакою 'твердість/м'якість' пронизує дещо меншу кількість основ (2647), ніж за параметрами 'місце і спосіб творення'. Четверта частина основ (845 із 3492) не включена у відношення симетрії, їх фіналі не мають відповідних твердих чи м'яких корелятів.

4. Обсяг сполучуваності приголосних за участю голосу й шуму, регламентований системою української мови,

у фіналі дієслівної основи має неповний вияв: із дев'яти типів сполук у фіналі основи можливі вісім, сполука "глуха + дзвінка" не актуалізується – навіть у графемній репрезентації – в жодній з основ (табл. 4). У цьому дієслівні основи (їх фіналі) виявляють схожість до початку й кінця одноморфемних слів⁹. Ще більші обмеження на сполуки приголосних за диференційною ознакою 'участь голосу й шуму' мова накладає в основах на приголосну, де актуальними є лише дві сполуки "сонорна + дзвінка" і "сонорна + глуха". Отже, симетричність фіналей ППГ (8) ↓ ГПП (2) обмежена останніми двома: "дзвінка + сонорна ↓ сонорна + дзвінка", "глуха + сонорна ↓ сонорна + дзвінка", що мають конкретне вираження у 59 сполуках на голосну й 10 на приголосну, з яких опозиційно симетричними є: /зв – вз/, /зр, зр' – рз/, /гр, гр' – рг/ і /кр, кр' – рк/, /хр – рх/, /пр, пр' – рп/. які описують 226 основ на голосну й 102 основи на приголосну.

Реалізація сполук приголосних за участю голосу й шуму

Сполуки приголосних за участю голосу й шуму	кількість	Основи	
		всього	у %
1. Сонорна + сонорна В основах на голосну: мл, мл', мн, мн', мр, мр', мй, вл', вн, вн', вр, вр', вй, вл, лн, лн', л'л', н'н', рн, рн', рм, рв, рл, рл', йм, йн, йн' В основах на приголосну:	28	1192	14,7
2. Сонорна + дзвінка В основах на голосну: вд, вз, вж, вдж, вг, вб, мз, мж, мб, рд, рд', рз, рз', рж, рдж, рг, рб, лг, л'г, л'ж, нд, н'д', нж, ндж, н'г, н'б, йд В основах на приголосну: вз, рз, вг, рг, вб	27	409	5,04
3. Сонорна + глуха В основах на голосну: рт, рт', рс, рш, рч, рк, рх, рп, нт, н'т', нц, нш, нч, н'ч, н'к, нп, н'п, лт, лч, л'ч, л'к, л'ш, вт, вт', вш, вч, вк, вх, вл, мт', мс, мш, мч, мк, мх, мл, йс, йч, йк, йф В основах на приголосну: вк, рк, рх, вл, рп	41	1063	13,1
4. Дзвінка + сонорна В основах на голосну: зр, зр', жр, гр, гр', гл, гл', зл, зв, жл', з'л', бр, бр', др, др', бн, бн', дн, д'н', д'м, бл, бл', дл, д'л', гн, гн', зн, з'н', жн, жн', жм В основах на приголосну:	5	62	60,8
5. Дзвінка + дзвінка В основах на голосну: бз, бг, дб, зд, з'д', зг, з'б, жд, ждж, гз В основах на приголосну:	31	1412	17,4
6. Дзвінка + глуха В основах на голосну: бт, бш, бк, дк, д'к, зк, з'к, дзк, жч, жк, джш, джч, гт', гш, гч В основах на приголосну:	10	163	2
7. Глуха + сонорна В основах на голосну: пр, пр', кр, кр', хр, тр, тр', хл, хл', сл, с'л', шл, шл', фл', пл, кн, кн', тн, цн, чн, чм, т'м, т'н, ц'н, чн', т'н', ц'н', пл, кл, тл, тв, пл', кл', пй, т'л', фн, хн, сн, шн, шм, с'м, с'н, шн', хн', с'н' В основах на приголосну:	15	131	1,6
8. Глуха + глуха В основах на голосну: хш, ст, сс, пт, пш, кш, чш, тх, чх, пх, хт, шт, шч, ск, шк, жк, шп, сп, пч, кт, чт, чч, тк, цк, чк, пк, кл, хт', с'т', с'к, т'к, ц'к, пт', пц', с'п В основах на приголосну:	45	2208	27,2
Всього: В основах на голосну: В основах на приголосну:	232 10	8114 102	99,94% 100%

Із загальної кількості 232 кінцевих фонемосполук найтиповішими є "глуха + сонорна" (45), "сонорна + глуха" (41), "глуха + глуха" (35), "дзвінка + сонорна" (31). Вони найбільш комбінаторно спроможні порівняно з іншими сполуками приголосних і забезпечують план вираження 76,6% основ. На п'ятому місці – "сонорна + сонорна" (28), на шостому – "сонорна + дзвінка" (27). Мі-

німальна кількість сполук займає сьоме – "дзвінка + глуха" (15) і восьме місце – "дзвінка + дзвінка" (10). Така заповнюваність матриці сполучуваності фонем є специфічною особливістю фіналі основи дієслова¹⁵. Простежується певна співвідносність між комбінаторикою приголосних і кількістю описуваних основ: домінує максимально наповнена сполука "глуха + сонорна" (45 фонемосполук, 27,2% основ); продуктивність сполук "дзвінка + глуха" (15 сполук, 1,6%), "дзвінка + дзвінка" (10 сполук, 2%) є найнижчою.

Дзеркальна симетрія ПП ↑ ПП за диференційною ознакою 'участь голосу й шуму' втілюється в п'яти протиставленнях:

– "сонорна + дзвінка" (27) ↑ "дзвінка + сонорна" (31) – 13 опозицій: /вз – зв/, /мж – жм/, /рд, рд' – др, др'/, /рз, рз' – зр, зр'/, /рж – жр/, /рб – бр, бр'/, /рг – гр, гр'/, /лг, лг' – гл, гл'/, /нд, нд' – дн, дн'/, /нж – жн, жн'/, /нб – бн'/, /л'ж – жл'/, /н'г – гн'/' (37 сполук, 914 основ);

– "сонорна + глуха" (41) ↓ "глуха + сонорна" (45) – 17 опозицій: /рт, рт' – тр, тр'/, /рк – кр, кр'/, /рх – хр/, /рп – пр, пр'/, /нт, нт' – тн, тн', т'н'/, /нц – цн, ц'н, ц'н'/, /нш – шн, шн'/, /нч, нч' – чн, чн'/, /нп, нп' – пн/, /лт – тл, т'л'/, /лк, л'к – кл, кл'/, /вт, вт' – тв/, /мш – шм/, /мч – чм/, /н'к – кн, кн'/, /л'ш – шл, шл'/, /мт' – т'м' (53 сполуки, 18600 основ);

– "сонорна + сонорна ↑ сонорна + сонорна" (28) – 3 опозиції: /мр, мр' – рм/, /мй – йм/, /вр, вр' – рв' (8 сполук, 220 основ);

– "дзвінка + дзвінка ↓ дзвінка + дзвінка" (10) – 2 опозиції: /зг – гз/, /бз – зб' (7 основ);

– "глуха + глуха ↓ глуха + глуха" (35) – 6 опозицій: /кт – тк, т'к/, /чш – шч/, /кш – шк', /пш – шп/, /пк – кп/, /тх – хт, хт'/' (14 сполук, 491 основа).

Консонантна фіналь П ↑ П українського дієслова на рівні класів сполук фонем досить часто допускає поєднання цілком тотожних за однією/двома диференційними ознаками, натомість нетиповими є сполуки приголосних, тотожні за всіма диференційними ознаками. Такі сполуки є винятками із загальної закономірності фонемного вираження дієслівних основ. Це сполуки /чч/, /н'н'/, /сс/, /л'л'/, з яких, власне, лише перші дві завершують основу дієслова, а /сс/ (*сса-ти*) і /л'л'/' (*л'л'а-ти*) реалізуються в основах, що є послідовністю трьох фонем, і збігається, таким чином, із початком кореневої морфеми. У двох словах розм. *получча-ти* і *збуден'н'і-ти* однакові фонемні виникають як результат збігу на стику морфем; в усіх інших основах /чч/ є наслідком чергування /т – ч/ за місцем і способом творення (*заквічча-ти*). Ці види сполук перебувають у відношеннях симетрії П ↓ П, межа дзеркального відображення у яких проходить між двома приголосними й на рівні вираження фонем обмежується відзначеними нечисленними випадками (всього 70 основ, 0,86% основ на ППГ).

Комбінації інших приголосних перебувають у різноманітніших і глибших відношеннях симетрії – як вияв симетрії/антисиметрії класів фонем і як реалізація конкретних фонем. Вони демонструють складніші відношення – симетрично-асиметричні одночасно за однією чи двома диференційними ознаками. Закономірність симетричності така: найзагальніші структури охоплюють найбільший

відсоток основ, конкретні фонемосполуки охоплюють найменший відсоток основ. Загалом симетричними є близько половини фонемосполук (116 із 232), які охоплюють трохи менше половини основ на ППГ (43%, 3492 основ із 8114).

¹Вейль Г. Симметрия. – М., 1968. – С. 37; ²Фейнман Р. Характер физических законов. – М., 1987. – С. 72; ³Словник іншомовних термінів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1977. – С. 613; ⁴Урманцев Ю.А. Симметрия природы и природа симметрии. – М., 1974. – С. 44; ⁵Урманцев Ю.А. Там само. – С. 101-121; ⁶Урманцев Ю.А. Там само. – С. 4-5; ⁷Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 159-168; Слипенченко Л.Д. Фонемная структура лексики английского языка: АКД. – К., 1974; ⁸Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 15-21; ⁹Дарчук Н.П. Симметрия в предикативных парах // Учен. зап. Тартуск. ун-та. – 1981. – Вып. 591. – С. 29-34; Муравицкая М.П. Простое и сложное предложение в структуре реферативного текста // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 66-97; ¹⁰Перебийніс В.С. Там само; Муравицкая М.П., Слипенченко Л.Д. Симметрия в лингвистических системах // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К., 1982. – С. 70-84; ¹¹Для дієслова словозмінно релевантною є фіналь із послідовності максимум трьох фонем, яка, з одного боку, характеризує фонологічний субстрат, а з другого – вказує на використання цього субстрату. Див., напр., Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.С. Морфология в описании языков. – М., 1983. – С. 16; ¹²Кількість видів симетрії безмежна, залежно від обраного підходу можна побудувати різні відношення симетричності. Див.: Урманцев Ю. А. Симметрия природы и природа симметрии. – М., 1974. – 229 с.; ¹³Сполука "середньоязикова + середньоязикова" можлива за умови розширення складу середньоязикових фонемами /л/, н', т, д'/ Див.: Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 1969. – С. 297, 338; ¹⁴Тут і далі аналізуються сполуки в основах на голосну; сполуки в основах на приголосну з огляду на їх одиничну актуалізацію не має сенсу розглядати; ¹⁵Для порівняння: кінцеві сполуки одноморфемних слів мають інші параметри заповнюваності матриці сполучуваності фонем. Див.: Перебийніс В.С. Там само.

Микола Калько,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ГРАНИЧНІСТЬ ЯК ЦЕНТР СУБПЕРИФЕРІЙНОГО ПРОСТОРУ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ

У парадигмі функціональної граматики аспектуальність розглядається як функціонально-семантичне поле (ФСГ), що ґрунтується на семантичній категоріальній ознаці "характер часоплину та часорозподілу процесу" і виражається за допомогою засобів, що репрезентують різні мовні рівні: граматичний, лексичний, словотворчий, синтаксичний¹.

Відображаючи характер перебігу дії в часі, аспектуальність разом із функціонально-семантичними полями темпоральності, таксису, часової локалізованості та часопорядку (темпоординальності), виконують у мові спільну "глобальну функцію" – відображення однієї з головних філософських категорій – категорії часу як вияву об'єктивної позамовної дійсності.

Ідею руху матерії у просторі й часі найбільш яскраво і повно відбиває в мові дієслово, чим і зумовлене його центральне місце в таких категоріях, як аспектуальність, темпоральність, таксис, часова локалізованість. "Характерно, що в мові категорія часу, часової співвіднесеності має місце саме у зв'язку лише з дієсловом – частиною мови, що виражає дію, – відзначає Я.Ф.Аскін. – Знамен-

ним є те, що по-німецьки "дієслово" – das Zeitwort, тобто буквально – "часове слово"². Часівником назване дієслово в "Українській граматиці" Є.Тимченка.

Аспектуальність займає центральне місце серед категорій, що служать для відображення часу. Про це свідчить хоч би той факт, що жодна дієслівна форма, навіть узятя ізольовано, не позбавлена видового значення, тоді як темпоральність і таксис можуть залишатися невираженими. Такий стан речей зумовлений самою об'єктивною природою дій, мовними знаками яких виступають дієслова. "Дієслово, що служить для вираження дії..., породжує у свідомості людини уявлення про час, необхідний для здійснення названої дії, – зазначає О.А.Реферовська. – Адже будь-яка дія, хоч якою б тривалою чи короткою вона була, містить у собі якусь кількість "оперативного" часу... Такий "час" дії є невід'ємною рисою її природи, рисою, рясонче їй властивою, і являє собою її "внутрішній час"³. Отже, аспектуальні компоненти дієслівної семантики так чи інакше розкривають структуру "внутрішнього" часу дії.

Загальновідомо, об'єктивно рух є абсолютном, у суб'єктивному ж сприйнятті він відносний. Людина сприймає будь-яку форму руху тільки щодо певного орієнтира. Аналогічно і сприйняття перебігу "внутрішнього" часу дії повинне бути пов'язане з певним орієнтиром. Якщо "зовнішній" час сприймається щодо моменту мовлення, то орієнтиром "внутрішнього" часу дії може бути лише певним чином відображена у семантиці дієслова (експліцитно чи імпліцитно, пор., напр.: *прочитати* і *підіймати*) та чи інша її межа (реальна чи потенційна, пор., напр.: *засвітити* і *записувати*). Поняття межі дії є важливим у семантичній зоні аспектуальності, оскільки до неї "тягнуть" всі інші елементи поля. Саме певний тип межі визначає відповідний характер перспективи, а звідси – і загальний характер часового перебігу тієї чи іншої дії. Очевидно, висунення на головну роль у зоні аспектуальності саме ознаки межі дії і призвело до того, що у слов'янських мовах із лона лексичної аспектуальності викристалізувалася граматична категорія виду, що ґрунтується на понятті найбільш абстрактної, узагальненої на основі відображених у лексичній семантиці конкретних типів межі дії.

Проміжною між граматичною абстракцією виду до лексико-граматичною абстракцією способів дієслівної дії є абстракція граничності / неграничності, що, ґрунтуючись на семантичній ознаці "внутрішня межа дії", поділяє всі дієслова на граничні і неграничні. Категорія граничності/неграничності це – найвищий ступінь абстракції в галузі способів дії, найширше угруповання цих способів з погляду того впливу, які способи дії чинять на категорію виду. Цей найвищий ступінь лексичної абстракції "стоїть уже ніби на порозі між лексичною і граматичною абстракцією"⁴, на порозі, "де відбувається стрибок від лексики до граматики"⁵. Історичні студії в галузі аспектології засвідчують, що саме на ґрунті протиставлення граничності/неграничності розвинулося граматичне протиставлення доконаності/недоконаності⁶.

Граничними вважають дієслова, що позначають дію, "спрямовану на досягнення якоїсь передбаченої самою природою межі"⁷, "дієслова зі значенням результативної чи цільової спрямованості дії, що передбачає неминуче

її припинення внаслідок досягнення єдино ймовірного результату чи мети"⁸. До неграничних відносять дієслова, що "виражають дію чи стан, не спрямовані до мети, такі, що не містять у собі жодних передумов свого завершення та не можуть досягти "внутрішньої" вичерпності. Така дія загалом може тривати безмежно, вона була розпочата не для того, щоб закінчитися після досягнення відомого, передбачуваного результату"⁹.

Сучасне розуміння цієї проблеми багато в чому спирається на традицію германістики, де категорія граничності знайшла своє висвітлення у працях О.Єсперсена, А.Нурена, І.П.Іванової¹⁰.

Дані аспектологічних досліджень свідчать, що протиставлення граничних і неграничних дієслів, яке детермінується неоднорідністю дій щодо наявності закладеної в їхню природу "внутрішньої" межі, є універсальним для багатьох мов.

На думку Ю.С.Маслова, граничним відповідають слов'янські дієслова з повною видовою парадигмою, а неграничним – слов'янські imperfektiva tantum. Він відзначає, що "граничні дієслова можуть виступати як у доконаному, так і в недоконаному виді, або ж в одному доконаному, тоді як неграничні виступають тільки в доконаному"¹¹. Подібний поділ зустрічаємо також у працях О.В.Бондарка, З.В.Нічман, В.М.Русанівського.

О.В.Бондарко визначає граничність як наявність внутрішньої межі, до якої прагне дія, здатність виражати або реальну, або потенційну межу, а неграничність – як здатність виражати будь-яку межу, як реальну, так і потенційну¹². А.М.Ломов зарохує до неграничних як дієслова, дії яких взагалі не передбачають жодного обмеження, так і дієслова, дії яких обмежені шляхом фіксації якогось суттєво важливого пункту дії чи шляхом вичленювання окремого відрізка дії¹³.

О.Ф.Реферовська вказує на те, що "...граничні дієслова можуть передбачати певну попередню тривалість, повний більш чи менш значний відрізок часу, який підводить дію до її завершення. Результативні дієслова передбачають, що після досягнення дією своєї межі з'являється результат, на одержання якого була спрямована дія"¹⁴.

"...Щодо неграничних дієслів, то вони позначають дію, межа якої знаходиться зовні. Дія, щоб закінчитись, повинна бути чимось зупинена, перервана ...дія, позначена неграничним дієсловом, могла б тривати безмежно. Межею її служить або зовнішня причина, що зупиняє її, або вказівка на той відрізок часу, протягом якого вона змінювалась. Закінчився цей відрізок часу, разом із ним закінчилась і дія"¹⁵.

Поділ дієслів сучасної української мови на граничні та неграничні з урахуванням їх видової характеристики має такі ознаки: до граничних належать парновидові дієслова доконаного та недоконаного виду, напр.: *прибивати – прибити, косити – скосити, поливати – полити, відповідати – відповісти, забризкувати – забризкати*, до неграничних – непарновидові дієслова абсолютного недоконаного та абсолютного доконаного виду, напр.: *лежати, пролежати, ходити, походити, полити* 'почати лити', забризкати 'почати бризкати'.

Такий розподіл ґрунтується на визнанні прерогативи граничного чи неграничного "за своєю природою" характеру реальних дій, позначуваних дієслівними основами: дієслова типу *прибивати* означають дії, спрямовані на досягнення

певного результату як своєї внутрішньої межі. Через певний проміжок часу відповідна межа реалізується. Отже, парне дієслово недоконаного виду імплікує компонент "потенційна межа", парне дієслово доконаного виду – компонент "реальна межа". Дієслова ж типу *ходить* не містять у своїй семантиці вказівки на те, що відповідна дія спрямована на досягнення певного результату. Фактично така дія може тривати безмежно. Дієслова типу *походити*, *попоходити*, *проходити*, *находитися* вказують на досягнення певних меж, що вмотивовані природою дій типу *ходити*. Це якісь зовнішні (не прогнозовані внутрішньою логікою дій) межі. Такі дієслова відображають у своїй семантиці певне часове обмеження неграничних дій, а отже, і самі є неграничними.

При аналізі логико-філософської суті категорії граничності принципово важливим є поняття "об'єктивна ситуація", що становить собою єдність субстанції та процесу, який так чи інакше засвідчує її існування в часі і просторі. Мовним знаком тієї чи іншої об'єктивної ситуації, безумовно, є речення, але її модель закладена в самій семантиці дієслова. Специфічність дієслівної семантики вбачається, зокрема, в тому, що вона має синтаксичний статус: за своїм значенням дієслово є ніби згорнутим реченням (Ю.Д.Апресян, Н.А.Арутюнова, В.Г.Гак, С.Д.Канцельсон, Р.М.Гайсина та ін.). Гадаємо, врахування цього чинника є необхідною умовою для об'єктивного аналізу семантичної категорії граничності.

Відповідно до закону переходу кількісних змін у якісні й навпаки зміна якості субстанції, тобто перехід від старої якості до нової, здійснюється тоді, коли кількісні зміни досягають певної величини, певної критичної, вузлової точки, яку називають межею міри, розуміючи під мірою інтервал кількісних змін субстанції, де незмінною залишається якість останньої. З другого боку, згаданий закон передбачає зворотний перехід якісних змін у кількісні в процесі розвитку, який полягає в тому, що якість визначає, по-перше, характер і напрям кількісних змін, по-друге, виявляє суттєвий вплив на швидкість, темп протікання кількісних змін і, по-третє, визначає міру чи безмірний розвиток кількісних змін".

Порівняймо, наприклад, ситуації, моделі яких імпліковані в різних значеннях слова *товкти*: *товкти* 1 'пом'якшувати, дробити, розтирати що-небудь' і *товкти* 2 'бити кого-, що-небудь у щось, по чомусь'. Ситуація, закладена в семантиці дієслова *товкти* 1, вирізняється тим, що зміна її кількісних параметрів (збільшення кількості часу, впродовж якого триває дія) неминуче веде до зміни її якісних параметрів (зміни якості субстанції). Наростання кількісних змін не може тривати безмежно, крайня межа їх розвитку від початку зумовлена якісними параметрами ситуації – мірою якості субстанції. Досягнення межі міри разом із тим означає виникнення нової якості, що свідчить про повне вичерпання відповідної ситуації, пор.: *Валя в клуні товче пшоно в ступі* (С.Васильченко); *За день Христини встигла стовкти мак і збити олію* (М.Стельмах).

Якщо в описаній ситуації якість регламентує кількісні зміни, то в ситуації, закладеній у значенні *товкти* 2, розвиток кількісних змін не регламентований, якісні параметри ситуації з самого початку визначають їх безмірний розвиток, пор.: *Вітер холодний повіяв від заходу і почав товкти о шиби вікон грубими*

краплями дощу (І.Франко). Така ситуація не пов'язана з виникненням мовної якості, вона не може вичерпатись сама по собі, вона може закінчитись лише з якихось зовнішніх, не залежних від її внутрішньої логіки причин, пор.: *Сагайда прокинувся від того, що підвода зупинилася і його перестало товкти в голову металевою ніжкою лафета. Якби ще товкло, то став би* (О.Гончар). Значення дієслів типу *затовкти* 'почати товкти', *потовкти* 'товкти певний час' відображають лише певні кількісно-часові межі дії *товкти* 2, але ці межі не можна вважати внутрішніми межами, тобто межами дії, оскільки вони не корелюють із категорією межі міри, що обов'язково пов'язано з виникненням нової якості в результаті здійснення процесу, відображуваного в значенні дієслова.

Порівнявши ситуації, імпліковані у значеннях дієслова *біліти*: *біліти* 1 'ставати білим' і *біліти* 2 'виділятися білим кольором', можна зробити висновок, що в першому випадку дія відображає становлення нової якості субстанції і з самого початку "приречена" на повну вичерпаність у момент її виникнення, пор.: *Олеся, як було побачить тую дівчину, біліє, тікає геть* (Марко Вовчок); *Христя то почервоніє, то побіліє, аж сльози їй на очі виступають* (Панас Мирний).

Дія, відображена у значенні *біліти* 2, лише засвідчує існування субстанції з уже готовою, сформованою якістю, пор.: *З одного боку селища сага блищить, а з другого – облуплений собор біліє* (О.Гончар). Часова безмірність подібних ситуацій, звичайно ж, виключає досягнення відповідними діями межі міри. Дієслова типу *забіліти* акцентують увагу лише на одному з моментів такої ситуації, певним чином обмежуючи безмежну за своєю природою дію, пор.: *З кушів забіліє ріг хату* (С.Васильченко). Відображена у значенні дієслів внутрішня межа дії містить у собі всі ознаки філософської категорії межі міри.

Про граничність чи неграничність дієслівного значення можна з упевненістю говорити лише на підставі аналізу ситуації, модель якої закладена в кожному лексико-семантичному варіанті. До граничних належать лише парновидові дієслова, оскільки тільки в значеннях таких дієслів міститься вказівка на досягнення межі, що в логіко-філософському плані корелює з поняттям "межі міри". Парновидові дієслова доконаного виду містять вказівку на реальне досягнення межі (кількість визначає якість), парновидові дієслова недоконаного виду містять вказівку на спрямованість дії на досягнення межі (якість визначає кількість). Непарновидові дієслова як доконаного, так і недоконаного виду, з огляду на відсутність у їхній семантиці зазначених компонентів, належать до неграничних.

Отже, характеристика дієслова щодо граничності / неграничності його значення є своєрідною перепусткою у сферу видової парності. Саме поєднання граматичної видової семантики дієслова з характеристикою щодо граничності визначає парновидовість чи непарновидовість дієслова або окремих його лексико-семантичних варіантів. Залежно від комбінації компонентів аспектуальної семантики, всі дієслова можна поділити на такі групи:

1. обмежені граничні – парновидові дієслова доконаного виду: *виховати, збудувати, одягнутися;*

2. обмежені неграничні – непарновидові дієслова доконаного виду, на-пр.: *заспівати, посидіти, набігатися*;

3. необмежені граничні – парновидові дієслова недоконаного виду.: *виходити, білити, вмиватися*;

4. необмежені неграничні, – непарновидові дієслова недоконаного виду.: *володіти, ходити, лежати*.

Насамкінець слід наголосити, що при багатозначності про граничність чи неграничність дієслова можна говорити лише щодо окремих його ЛСВ, оскільки одні з них є граничними, а інші неграничними, що у свою чергу, зумовлює їх різні видові особливості.

¹Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1987. – С. 40–45; ²Аскин Я.Ф. Проблема времени: Ее философское истолкование. – М., 1966. – С. 72; ³Реферовская Е.А. Аспектуальные значения французского глагола // Теория грамматического значения и аспектологическое исследование. – Л., 1984. – С. 91; пор. також Соколова С.О., Шумарова П.П. Семантика и стилистика русского глагола. – К., 1988; ⁴Маслов Ю.С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида. – М., 1958. – С. 91; ⁵Польдауф И. Место грамматики и лексикологии в изучении вопросов глагольного вида // Вопросы глагольного вида. – М., 1962; ⁶Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С. 102–111; ⁷Там само. – С. 90; ⁸Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола (Теоретические основы). – Таллин, 1983. – С. 160; ⁹Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С. 90; ¹⁰Есперсен О. Философия грамматики. – М., 1958; ¹¹Нурен А. Вид // Вопросы глагольного вида. – М., 1962; ¹²Иванова И.П. Вид и время в английском языке. – Л., 1961; ¹³Маслов Ю.С. Роль так называемой перфективации... – С. 16; ¹⁴Бондарко О.В. Функциональная грамматика... – С. 49; ¹⁵Ломов А.М. Очерки по русской аспектологии. – Воронеж, 1977. – С. 24; ¹⁶Реферовская О.А. Аспектуальные значения... – С. 94; ¹⁷Там само.

ФОНЕТИКА

Валентина Ковальчук,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ФОНЕТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ В КОЛИСКОВІЙ ПІСНІ

Для колискової пісні як жанру народної родинно-побутової лірики характерні специфічний зміст і форма, зумовлені функцією присипляння дитини в колисці. Визначальним у колисковій пісні є звуковий компонент – розмірений ритм, звукопис, паронімічна атракція тощо.

Вік адресата колисанки – від народження до шкільного періоду, а інколи й пізніше. Як відомо, такі психічні процеси у дитини, як сприймання, пам'ять, увага, розумові операції, уява розвиваються через мову. Дослідження Л.С.Виготського, А.А.Леонтьєва, А.Р.Лурії та інших психологів доводять, що починати виховувати мовне чуття треба ще до народження дитини в пренатальний період. Мати немовби переливає свою душу в дитину ... через глибокі, закладені в підсвідомості, різні потаємні звуки, з яких народжується рідна пісня... Ця мова випливає з національної природи і є "голосом єства", – стверджують і літератори¹.

Коліскові пісні – це не просто розважальний засіб, що сприяє засинанню, це "історично вироблені форми розвитку людських почуттів і людської уяви"². Лише в процесі опанування художньої культури – від колісанок і казок до найвищих надбань поезії, музики, живопису – людський індивід може розвинути творчу уяву, емоційну сферу, здатність переживати уявне, як справжнє, стати людиною у вищому розумінні цього слова.

Дитина приходить у світ як природна біологічна істота. І саме коліскова – перший духовний зв'язок матері й дитини за допомогою літературного слова – допомагає дитині вступити в безпосередній процес історичного розвитку духовної й матеріальної культури, у систему відносин, які формують її соціальну сутність, яка вже є продуктом історії, а не біології. "Маленька людина" сприймає концентрований історичний досвід людства у формі моральної свідомості, міфів, коліскових, казок.

У самій назві **коліскова** (колісанка) закодована двоплановість. З одного боку, коліскова – це жанр родинно-побутової лірики з функцією заколисання, заспокоювання, присипляння, а з другого, – це засіб пробудження свідомості, сприяння розвитку мови.

В одному зі своїх досліджень Р.Д.Іванський³ визначає, що коліскова пісня – це ритуальна гра "ляля", учасниками якої є мати, дитина і "ляля", яка є уособленням лихих сил, що можуть спричинити хворобу, біль немовляті. І суть цієї гри, за словами дослідника, зводиться до того, щоб схвати дитину від недобрих сил, обманути її, наклепавши на неї сон. Відігравати функцію "лялі" в літературних коліскових можуть і кіт, і ластівка, і п'їтьма, і навіть ніч. Так, наприклад, ластівка – центральний образ коліскової С.Майданської,⁴ на 14 рядках якої звук [л] зустрічається 12 разів, через це символізуючи політ і материнську ніжність, любов. Тимчасом у "Словнику українознавства" зазначено, що ластівки, які прилітали з-за моря, виступали нібито посередниками між життям і смертю. Можливо, саме у Платона Воронька поява "лялі" асоціюється з приходом ночі: "*В шибку дивиться п'їтьма, а ніч ходить крадькома, хоче вкрати з хати сина...*" (147).

Таким чином, двоплановість можна побачити не лише у назві **коліскова**, а й у самих текстах цього жанру: це життя і смерть, початок і кінець, радість і смуток, добро і зло.

І зміст, і форма колісанок свідчать про те, що ці твори призначені для малят. Милозвучність, тобто відсутність важких для вимови слів і звуків, а відтак мелодійність, співучість полегшує сприймання творів маленькими слухачами, створює певну художню цінність.

Коліскові пісні посідають значне місце в українському дитячому фольклорі. Оригінальні вони тим, що несуть у собі відчутні ознаки дитячої творчості, які вміло перевтілені у голос матерів; мовними незвичностями (діалектизмами і неологізмами), пестливою лексикою, поліфонічним звучанням. Дослідниця дитячої літератури Н.Дзюбишина-Мельник⁵ стверджує, що у дитини, яка змалку виховувалася на фольклорі, одночасно з навичками правильного побутового мовлення формується уявлення й про "правильність" поетичного спілкування.

Сьогодні цей великий арсенал народних колісанок поповнили літературні, зі своїм свіжим віянням, своєрідною побудовою, різними виражальними засобами.

Коліскові літературного походження насичені індивідуально-авторським художньо-образним мисленням, яке насамперед стимулюється фольклором. Продовжуючи **фольклорну традицію**, поети широко використовують фонетичну інструментовку, музичний підбір слів, звуків. Саме звучання поезії відтворює замисел поета, допомагає йому точніше висловити думки, малювати образ. Іншими словами, у колісковій з в у ч а н н я також є складником її змісту.

Літературні колісанки відзначаються простотою побудови, повторюваністю конструкцій кожного вірша, гармонійною звучністю внутрішніх рим, привабливим звучанням звуконаслідувальних слів.

З раннього дитинства малюк поступово оволодіває естетичними цінностями в природі й суспільстві. Зі сприйняття предметів і явищ навколишнього світу починається пізнання, а поетичний світ відкривається дитині насамперед з естетики звуків, звукових побудов, яка властива колісковій пісні. З-поміж естетично-звукових засобів особливо продуктивними є **звукослідування і звуковий символізм**. Поетика звукослідувань (ономатопів) зумовлена не лише естетикою, а й бажанням зобразити ті чи інші позамовні звуки або шуми: "Воркували голуби" (П.Чорнобицька), "Дарочка пішла люлі" (І.Блажкевич), "Котик на сон мурчить" (Л.Терещенко), "Кіт муркоче" (М.Рильський), "Хтось вуркоче" (А.Камінчук), "Чапи – чапи, у капелюхах, як гриби, гноми шастають ногами, чапи – чапи, сніг рипить" (І.Жиленко), "Нехай сон казки шепоче" (І.Наріжна), "Дрібен дощик стукотить, вікнам парку гомонить, то вітрило на горіщі в бузинуву дудку свище" (Т.Коломієць).

Саме в художній мові, як ніде більше, створюються своєрідні форми взаєморозташування звуків, їх скупчення з метою відтворення слухових вражень-асоціацій. Доволі поширеним прийомом інтенсифікації фонетичного значення (асоціацій з певними образами, уявленнями, враженнями) є **з в у к о в и й п о в т о р**. Так, дослідники вважають, що палатальний [л'] – один з тих звуків, що найчастіше зустрічається в піснях цього жанру. У своїй праці "Фоніка" І.Качуровський⁶ відзначив, що художники слова насичують вірш звуком [л'] задля надання йому ніжності, м'якості й ласкавості.

Плавний [л'] переважає у коліскових піснях у складі приспівів: "люлі – люлі – люленьки", "гулі – гулі – гуленьки" в Г.Чорнобицької, "лі – лю – лі" в Л.Терещенка, "люлі – люлі" в Н.Наріжної, В.Ладичея, П.Воронька, В.Поліщук. Він закорінений, очевидно, ще у прадавньому слов'янському колісковому приспіві "іє – іє", який поступово був витіснений паралельним "люлі". Поява цього приспіву, як вважають деякі дослідники⁷, є результатом звукослідування плачу дітей.

Наспівність створюється завдяки повторам голосних звуків: розспівування асонансних груп "а-а-а", "е-е-е", "о-о-о" зустрічаємо у колісанках І.Січовика, О.Олеся, П.Воронька.

Мама коліскову співа:

– а – а – а

І. Січовик (146).

[a] – це не лише перший звук абетки. Дитина плаче, повторюючи цей звук. Мама заколисує дитину: "А-а-а, а-а-а". Ця звуко-фраза часто зустрічається в народних колискових. Мама одним звуком створює позитивне поле за допомогою відповідних позитивних інтонацій.

У Платона Воронька розспівування асонансних груп спостерігаємо у фігурі е пі ф о р и (147).

<i>В шибку дивиться <u>п</u>ітьма</i>	<i>а</i>
<i>Ніч підходить <u>к</u>радькома</i>	<i>а-а</i>
<i>Хоче <u>в</u>красти з хати <u>с</u>ина</i>	<i>а-а-а</i>

В іншій колисковій Платона Воронька⁹ "Доня хоче спати" текстуальна вокалізація досягається шляхом періодичного повторювання голосних середнього та низького підняття у наголошеній і ненаголошеній позиції.

<i>У <u>м</u>оєї <u>д</u>оні</i>	<i>о-о</i>
<i><u>О</u>ченьта <u>с</u>онні</i>	<i>о-а-а-о</i>
<i>Рученьки, <u>м</u>ов з <u>в</u>ати</i>	<i>о-а</i>
<i>Доня <u>х</u>оче <u>с</u>пати</i>	<i>о-а-о-а</i>

Численні повтори лабіалізованого голосного [о] наявні як у народних (пор.: "Ой ходить сон коло вікон", "Ой коте, коточку"), так і в літературних колісанках. Б.Чепурко⁹ вважає звук [о] – "енергетичною капсулою", як щось завершене, і крім того, [о] – це один із перших, улюблених дітьми, вигук-оцінка. Порівняймо ще одну колискову у Платона Воронька:

<i>Ходить <u>с</u>он <u>к</u>оло хати,</i>	<i>о-о-о-о</i>
<i>Сивий <u>с</u>он <u>в</u>олохатий</i>	<i>о-о-о</i>
<i>В нього білі <u>п</u>одушки</i>	<i>о-о-о</i>

Поширеним є повтор голосного [о] тричі у рядку, мабуть, тому, що три – магічне число, яке прийшло до нас із Християнством.

Надзвичайно багаті на фонетичні повтори голосних (асонанси) колискові О.Олеся, І.Мартинної, М.Вінграновського, П.Воронька. Не менш уживаними в літературних колискових є й повтори-алітерації приголосних, що беруть участь у змалюванні слухових образів, а відтак – семантизуються. Звернімося до прикладів. Повторенням щільних звуків у колисковій О.Маковея створюється картина затихання звуків природи, що у свою чергу сприяє заспокоєнню, навіюванню сну:

<i>Тихий <u>с</u>он по горах <u>х</u>одить,</i>	<i>х-с-х-х</i>
<i>За рученьку нічку <u>в</u>одить.</i>	<i>ч-ч</i>
<i>І <u>ш</u>умлять ліси <u>в</u>се тихше...</i>	<i>ш-с-с-х-ш</i>
<i><u>С</u>он малі квітки <u>к</u>олише.</i>	<i>с-ш</i>

Цій же меті підпорядковується алітераційна консонантивнація в іншому уривку колискової О.Маковея:

<i>Спіть мої <u>д</u>звіночки сині,</i>	<i>с – дз – с</i>
<i>Дикі <u>р</u>ожі в полонині.</i>	<i>ж</i>
<i>Не <u>ш</u>уміть ліси зелені</i>	<i>ш – с – з</i>
<i>Спати йдіть, вітри <u>с</u>тудені!</i>	<i>с – с</i>
<i>Най квіточки <u>с</u>плять <u>з</u>дорові,</i>	<i>с – з</i>

<i>Най їм наснятьс^я с^ни чудові!</i>	с – ц': – с – ч
<i>Аж на небі зазоріє</i>	ж – з – з
<i>сонце їх малих зогріє,</i>	с – х – х – з
<i>І зогріє, поцілує</i>	з – ц [т+с]
<i>І світами помандрус</i>	с

У колисковій М.Рильського "На воротах сірий кіт" (142) алітерацією шиплячих змальована "розмова" вітру з котом:

<i>Чеше вусики щовкові</i>	ч-ш-с-ш
----------------------------	---------

У фонетичній схемі цієї колискової немовби закодована підсвідома інформація: сильний вітер "в-в-в" переходить у заспокоєний, тихий. Звуковий повтор приголосних у колисковій виконує функцію навіювання (сугестії) сну:

<i>Віє вітер з-за воріт</i>	в – в – в
<i>На воротах сірий кіт</i>	в – с
<i>Вітер сірому котові</i>	в – с – в
<i>Чеше вусики щовкові</i>	ч – ш – в – с – ш – в – в
<i>Кіт муркоче, кіт муркоче</i>	мур – ч – мур – ч
<i>Наче щось сказати хоче</i>	ч – шч – с – ч

Слуховий образ вітру, створюваний алітераційним звукописом і звуконаслідувальними словами, є особливо виразним.

Таким чином, милозвучність колискових пісень створюється певною закономірністю чергувань звуків – поетичними фігурами. Фонетичні повтори функціонують у тексті одночасно на фонетичному, лексичному, морфологічному рівнях.

Сугестивний ефект у поетичних текстах колісанок досягається повторюванням звука чи звукосполук. Повтори цілих комплексів звуків у сусідніх словах тексту спричиняють появу паронімічної атракції. У Тамари Коломієць натрапляємо на оригінальну номінативну словосполuku "вечір-мазамура".

Ходить вечір-мазамура

Тихо-тихо, наче кіт.

Можливо, *мазамура* – неологічний звуковий каламбур, створений за моделями дитячої словесної гри, щоб наблизитись до дитячого світовідчуження, викликати довіру дитини. У дошкільному віці, коли дитина забруднилася, її називають *мазасурою, замурсою, мурсою*. Можна по-іншому тлумачити утворення цього складного іменника. Маза – лексема, утворена від дієслова "мазатися" – підлещуватися, а друга частина (мура) обумовлена особливостями дитячого мовлення і виражена ономастопом *мур*.

Тамара Коломієць застосовує у колискових і паронімічну атракцію "чечір – вечір":

Чечір – вечір

Вечір – чечір

Хтось вуркоче

Біля печі.

А внутрішня рима, створена звукосполученнями *чір, че, ці*, підсилює слуховий образ сну, тиші.

Отже, звуконаслідування як первинний звукоцимволізм і власне звуковий символізм (або вторинний звукоцимволізм) – органічні компоненти текстів дитячих колісанок, завдяки яким ці твори й посідають значне місце в пізнавально-естетичному вихованні дитини – найбільшій суспільній цінності.

Кожен з поетів – творців коліскової, індивідуально підходить до слова, як до діаманта, огранюючи його, залюблюючи в нього дитину. Шукаючи стежку до дитячого серця, М.Вінграновський, наприклад, створює демінутиви – неологізми *хмареня, просеня* саме з суфіксом *-ен’-*, де [н’] є м’яким, приємним на слух через його сенсорно-емотивну семантику.

Коліскова – це не завжди текст, покладений на музику. Аналіз звукової будови коліскової пісні дає всі підстави для висновку про те, що основним компонентом загальної семантики цього літературного жанру є звуковий, незалежно від того, чи покладена вона на музику, чи ні. Цю музику створює фонетична організація твору: сполучуваність звуків між собою, рівномірне чергування голосних і приголосних звуків, звукоповтори, що зумовлюють певний настрій і використовуються з різними функціями, основною з яких є присипляння дитини в колісці.

Вхід дитини у мову через пісню має надзвичайно велике значення. Коліскові пісні багаті й глибокі за змістом. Вони виробляють у дітей слух і пробувають чуття мови, мелодики.

Коліскова пісня – це тихоплинна мелодія, яка заколисує материнською ніжністю, доступністю, це суцільна евфонія звуків, ритму, а ритм визначається, насамперед, змістом твору. Особливості ритму колісанок підкорені основній ідеї: створити суґєстивну ситуацію. Саме через дещо монотонний ритм коліскові багаті на різноманітні заспіви, приспіви, повтори (фонетичні та лексичні). Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у коліскових піснях фонетичні явища: вокалізація і консонантивізація, звукопис, ониматопея та звукова символіка – підпорядковані змістові, що сприяє максимальному наближенню до дитячої психіки і складає художню цінність цих творів.

¹Сверстюк Є. Собака на сні // Сверстюк Є. Блудні сини України. – К., 1993. – С. 8–9; ²Шинкарук В. Культура і освіта // Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. пос. : У 2 ч. – К., 1997. ч. 1. – С. 34; Іванський Р. Етнолінгвістична лексика коліскових пісень // Мова та стиль українського фольклору : 36. наук. праць. – К., 1996. – С. 53; ³Український садочок: Читанка : У 3 кн. / Упор. Д.Чередниченко, Г.Кирпа. – К., 1997. – Кн. 1; ⁴Дзюбишина-Мельник Н. Мова дитячої літератури // Культура слова. – К., 1991. – № 41. – С.62–63; ⁵Качуровський І. Фоніка. – К., 1994; ⁶Богдан С. Мовлення українських дітей і всесвіт рідного слова // Дивослово. – 1996. – № 1; ⁷Воронько П. Твори. – К., 1970. – С. 284; ⁸Челурко Б. За образом і подобою слова / Методичний посібник. – Л., 1997. – С. 19.

ВАРІЮВАННЯ АНТРОПОНІМІВ НА ФОНЕТИЧНОМУ РІВНІ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ
(на матеріалі літопису Самійла Величка)

Будь-яка писемна пам'ятка відбиває стан мови певного періоду й одночасно виконує функцію нормалізатора фонетичної системи, граматичної та синтаксичної будови, лексичного складу цієї мови.

Питання варіантності власних імен одним із перших порушив Ю.О.Карпенко. На його думку, "єдність імені одного географічного об'єкта є фікцією. Топонім у мовленні маніфестується багатьма варіантами. <...> Як фонема представлена в мовленні фонемним рядом, певною кількістю своїх різновидів, так само топонім репрезентується в мовленні певною кількістю варіантів. <...> Множинність топонімічних варіантів – загальна закономірність існування топонімів, а не властивість лише сучасної топонімії"¹.

Варіантність антропонімів розглядалася частково майже всіма дослідниками української історичної антропонімії. Проблемі варіантності присвятив спеціальне дослідження "Варіантність антропонімів на різних рівнях української мови" Л.О.Белей². Як стверджує дослідник, "варіантність властива одиницям всіх антропонімічних класів, хоча в офіційно-діловому стилі варіантність обмежується (але не виключається) деякими юридичними факторами. Варіантність є необхідною умовою функціонування не тільки особового імені людини, але і його імені по батькові, і його прізвища в усіх стилях української мови"³.

Умови для варіювання звуків закладені в самій природі власного імені. Запозичені імена, які обмежили український іменник та витіснили з нього слов'янські автохтонні імена, на час входження будучи вільними від зв'язку з поняттям, втрачали не лише звуки, але й цілі звукосполучення, підпадаючи під дію фонетичних законів. Антропоніми, запозичені з інших мов, потрапляючи у мовне середовище з іншою фонетичною системою, у більшості випадків змінювали свій звуковий склад навіть при близькості їх артикуляції. Якщо в момент запозичення зміни й були мінімальними, то функціонування антропонімів у живому мовленні вносило свої уточнення і збільшувало кількість фонетичних варіантів.

Фонетичних та інших змін зазнавали не лише імена, а й інші компоненти найменування. Проте у розмовному вжитку особа ідентифікувалася переважно однолексемно (не лише для давніх часів, а навіть і для XV–XVIII ст.) – за допомогою церковно-християнського чи слов'янського імені чи його народно-розмовного варіанта. З огляду на це ім'я було тим компонентом іменування, на який лягало основне функціональне навантаження – ідентифікаційно-диференційне та в деяких випадках соціальне виокремлення особи.

Церковно-християнські імена у процесі адаптації на українському мовному ґрунті змінили свій фонетичний склад як кількісно, так і якісно. Ці зміни

відбувалися під впливом живого розмовного мовлення і були зумовлені дією фонетичних законів української мови. Досліджуваний антропонімійний матеріал засвідчує, що варіантність церковно-християнських імен є результатом взаємодії живого розмовно-побутового мовлення з офіційно-церковним, традиційним усним і писемним мовленням. Суттєва перевага народних розмовних форм над офіційними церковно-християнськими формами імен є доказом проникнення народної мови у писемні пам'ятки.

Склад українського іменника суттєво став відрізнятися після прийняття християнства на Русі, коли разом із новою релігією на наші землі прийшли нові імена, що мали невластиві для давньоукраїнської мови сполучення голосних і приголосних звуків, а деякі мали звуки, відсутні у фонетичній системі української мови періоду кінця X – початку XI ст. Уведення запозичених імен як основних спричинило витіснення-заміну слов'янських автохтонних імен. Ці групи особових імен визначають як канонічні⁴, християнські⁵, церковно-християнські⁶, календарні⁷. Кожен із цих термінів відбиває лише певну властивість запозиченого імені. Р.Й.Керста зазначає, що "канонізовані, тобто узаконені церквою у єдиноприйнятій формі імена, потрапивши на східнослов'янський мовний ґрунт, змінювали свою структуру, пристосовувалися до фонетичної та словотворчої системи мови"⁸. Важко погодитися з тим, що канонізувалася певна форма імені. Канонізувався святий – носій цього імені⁹. Згодом цей варіант імені став маркером приналежності його носія до церковного сану чи вищих верств суспільства. У нашому дослідженні на позначення запозичених під час прийняття християнства особових імен ми використовуємо термін "церковно-християнські".

Церковно-християнське ім'я мало досить обмежену сферу функціонування. Вийшовши за межі традиційної церковної сфери, воно потрапляло під вплив живого розмовного мовлення. Пристосовуючись до давньоукраїнської фонетичної системи, церковно-християнські імена зазнавали змін голосних та приголосних звуків, інколи за допомогою різних фонетичних явищ, способів творення та афіксів змінювалися до невпізнання, змінювалася структура і кількість складів.

Однак фонетичні зміни відбувалися не лише в іменах при їх адаптації, а й згодом – у похідних від адаптованих форм утворень – прізвиськах, прізвищевих назвах, іменах по батькові. Твори історіографічного жанру другої половини XVII–XVIII ст. і літопис Самійла Величка зокрема засвідчують різні фонетичні процеси в досліджуваних антропонімах.

У системі голосних наявні такі фонетичні зміни:

1. Голосний [о] на місці голосного [а] на початку слова. Відомо, що у давньоукраїнській мові слова не могли починатися на голосний звук [а], тому початковий [а] змінювався на голосний звук [о]. Ця зміна властива церковно-християнським іменам та запозиченим з інших мов. Таку особливість відбивають поодинокими випадками уживань і пам'ятки історіографічного жанру, наприклад: *Офонасій Ивановъ* (II, 185) < *Афанасій*; *Янь Онбрхтъ* (II, 186) < *Альбрехт*. Часто форми з початковими [а] чи [о] фіксуються паралельно: *Афанасію Ташликову* – *Офонасе Ташликову* (II, 306, 328); *Василь*

Алексѣнко – *Василій Олексієнко* (II, 252, 264) < **Алексій**; *Овдѣй Рославченко* (II, 187) та в антропонімічно-апелятивному найменуванні *Авдѣй Івановъ сынъ Рославецъ* (II, 315) < **Авдій**. Імена *Абакумъ*, *Агеї*, *Августъ*, *Адамъ*, *Адолфъ*, *Александръ*, *Амвросій*, *Андрей*, *Андріянъ*, *Антонъ(-ий)*, *Арсеній*, *Артемьонъ*, *Артемъ*, *Ахметъ* фіксуються лише з початковим [а]. Воно зберігається і в антропонімах інших класів, наприклад: *Іоанъ Андрѣвичъ Хованскій* (II, 475); *Леонтію Артемовичу Полуботкову* (II, 202); *Іванъ Андрѣвъ* (II, 316); *Семеонъ Адамовъ* (II, 311); *Парфень Антоновъ* (II, 187).

Один раз фіксується похідне іменування без початкового [а]: *Галунь Забровскій* (II, 317) < **Агафій**.

2. Голосний [а] на місці голосного [о] на початку слова. Двічі у досліджуваній пам'ятці зустрічається заміна початкового [о] на [а]: *Анисимъ Коробка* (II, 187); *Анисимъ Чеботковъ* (I, 404) < **Онисимъ**. Ці зміни відбиті непослідовно, тому що з слова з початковим [о] були властиві давньоукраїнській мові, через що у текстах переважають саме форми з [о] на початку, наприклад: *Ониска* (III, 138); *Онисимъ Антоновичъ* (III, 548); *Ониска Рулика* (III, 138); *Онуфрія Великаго* (II, 546).

Один раз зустрічається початкове етимологічне [о] в прізвищевій назві: *Федоръ Онисковъ* (II, 315).

3. Голосний [о] на початку слова. Крім випадків, коли початкове [о] в запозичених іменах є етимологічним, зустрічаються варіанти, в яких воно з'явилося внаслідок адаптації імен із початковим [йе] або групою [йоа], [йо], невластивих давній українській мові. Цю зміну пам'ятки історіографічного жанру відбивають непослідовно, що зумовлене великою кількістю ономооб'єктів, які належали до різних суспільних верств.

Літопис С.Величка засвідчує форми імен із початковим [о] < [йе], [о] < [йо] для ідентифікації тієї самої або різних осіб, наприклад: *Осталь* (I, 91); *Остапѣй Ігнатовъ* (I, 404); *Остафей Лукановъ* (II, 188); *Романъ Остаповъ* (II, 187); *Семень Остаповъ* (I, 404) < **Евстафій**; *Савѣ Олеферову* (III, 188); *Семень Олифѣренко* (II, 186); *Іванъ Олфировъ* (I, 329); *Іванъ Олфимовъ* (II, 383) < **Елевферій**; *Микиты Омелянова* (II, 520) < **Емеліанъ**; *Яновѣ Олизаровѣ* (II, 241) < **Елеазаръ**.

Деякі класи антропонімів відбивають не лише зміну початкового [йе] в [о], але і в [а], наприклад: *Григорій Алифировъ* (II, 187) < **Елевферій**.

У досліджуваній пам'ятці історіографічного жанру переважають варіанти з початковим [йе], [йо]: *Евгеній* (II, 484); *Ерофтей* (III, 344); *Емеліанъ Украинцовъ* (III, 53); *Ефимъ Вечурка* (II, 317); *Іванъ Ефименко* (II, 185); *Семень Евфименко* (II, 312); *Борисъ Ефимовичъ Мещецкой* (III, 9); *Іосифъ Стойка* (III, 405).

4. Голосний [и] на початку слова. Як зазначає Р.Й.Керста, "найчастіше цей ненаголошений початковий звук на українському мовному ґрунті втрачався"¹⁰. Літопис С.Величка засвідчує вживання варіантів з [и] та без нього, наприклад: *Іларіонъ Лопухинъ* (I, 403); *Іларіоньомъ* (II, 606); *Констянтинъ Ларіоньомъ* (II, 187); *Ларіонъ Богданскій* (II, 188); *Іларіону Дмитрієву сину Лопухину* (I, 401) < **Іларіонъ**; *Лаврѣнь Ігнатенко* (II, 317); *Василій Ігна-*

товь (I, 404); *Васка Игнатовь* (II, 325); *Игнатей Трофимовь* (II, 188); *Игнатъ Парпура* (II, 185); *Игнатъ Супруненко* (II, 317) < *Игнатій*; *Ибраимъ-пашею* (II, 413); *Сидоръ Лисенко* (III, 508); *Исидоръ* (II, 76) < *Исидорь*.

Без зміни початкового [и] досліджувані пам'ятки фіксують лише імена *Инокентій*, *Илья* та його похідні.

5. Сполучення [иа] на початку слова. Процес адаптації особових імен із початковими групами голосних відбувався по-різному і дав, відповідно, різні наслідки: в одних випадках відбувалася заміна звукосполучення іншим голосним, у других – спрощення чи стягнення¹¹. У досліджуваній пам'ятці не зафіксовано жодного імені з початковим [иа], натомість на місці сполучення голосних вживається [йа], що свідчить про завершення процесу їх адаптації, наприклад: *Яковъ Семеновичъ Борятинскій* (II, 475); *Яцко Лещенко* (II, 316); *Яско Жураховскій* (II, 186); *Якуба Собеского* (III, 454); *Трофимъ Яковлевъ* (II, 185); *Григорій Яковенко* (III, 442). На нашу думку, причин зміни початкового [иа] на [йа] можна виділити кілька: по-перше, вона була спричинена особливостями наголосу, який падав на другий голосний цього звукосполучення. Існування поряд двох голосних повної довготи утруднювало вимову (*Иаковъ* > *Яковъ*); по-друге, міжскладова регресивна асиміляція (*Иакинфъ* > *Якинфъ*).

6. Сполучення [ие] на початку слова. Церковно-християнським іменам із початковим звукосполученням [ие] відповідають народні варіанти з початковим *є-* та *я-*¹². В історіографічній праці Самійла Величка паралельно функціонують ці варіанти, проте використання того чи іншого варіанта інколи носить суто стилістичне забарвлення. Так, для ідентифікації представників духовенства, інших народностей та вищих верств населення в основному використовується варіант із початковим [ие] чи [йе], для представників козацтва – [йе], [йа], [а], наприклад: *Ширкевичу Іеремѣю* (II, 184); *Еремѣй Конискій* (II, 318); *Ерема Глиносѣренко* (II, 317); *Ярему* (III, 132); *Ярема Гладкій* (III, 190); *Ярема Яремовъ* (II, 186); *Ерофея Даниленка* (II, 520). Початкове [йе] зберігається в антропонімах інших класів: *Еремѣю Еремѣву* (II, 202); *Гаврило Еремѣенко* (II, 187).

Один раз засвідчена зміна початкового [ие] через [йе] в [йа]: *Яроша Михайлова* (II, 520) < *Ерофей* < *Иерофей*.

На думку Р.Й.Керсти, дисимілятивна зміна [ие] > [йе] > [йа] відбувалася внаслідок тенденції до виразності голосного у ненаголошеному складі¹³.

7. Сполучення [иоа] на початку слова. У досліджуваній пам'ятці велика кількість денотатів є носіями імен, які до адаптації мали на початку сполучення [иоа], яке паралельно функціонує в цих же іменах поряд із народними варіантами, наприклад: *Іоакимъ* (II, 390); *Якимъ Озеровъ* (II, 520); *Іоаннь III* (II, 479); *Янь Казимѣръ* (II, 90); *Онкіємъ* (II, 15); *Іоанікій* (III, 433); *Іоаннікій Гаятовскій* (II, 42) < *Іоанікій*; *Іоасафа* (II, 183) < *Іоасафъ*. Різними фонетичними варіантами репрезентований у літописі Самійла Величка компонент "ім'я" для ідентифікації Іоанікія Силіча: *Онкіємъ Силічемъ* (I, 339) – *Іоанікій Силічъ* (I, 405) – *Анікію Силіну* (I, 416).

Ім'я *Іоаннь* зазнало дещо інших від *Іоакимь*, *Іоаникій*, *Іоасафь* змін. Як відзначає Р.Й.Керста, в цьому імені у сполученні голосних *іоа-* лабіалізоване *о* > *в*, звідси народний варіант *Івань*¹⁴. У літописі Самовидця для називання представників козацтва вживаються варіанти *Івань* (*Івань*), для називання духовних осіб та представників російської народності – *Іоань* (*Іоаннь*, *Іоаннь*). Хоча й наявні випадки, коли варіант *Іоаннь* використовується для ідентифікації українських гетьманів, а народний варіант *Івань* – осіб церковного сану та вищих верств російського суспільства.

Похідні утворення засвідчують перехід [*іоа*] не лише в [*о*] чи [*а*], а й у [*йе*]: *Василій Екимовичь* (III, 548).

Двоєю можна трактувати походження похідного антропонімійного компонента "прізвищева назва" у дволексемному найменуванні *Григорей Яхимовь* (II, 187): по-перше, від імені *Іоакимь* з адаптивною заміною [*іоа*] > [*йа*] та [*к*] > [*х*]; по-друге, від імені *Евфимій* з адаптивною заміною [*е*] > [*а*] та невластивого давній українській мові [*ф*] власномовним [*х*].

Крім позицій на початку лексеми-антропоніма, голосні зазнавали змін і в середині. Ці зміни умовно можна поділити на дві групи: 1) зміни, які відбулися в одиничних голосних; 2) зміни, які відбулися у групах голосних.

Серед змін, які відбулися в одиничних голосних в середині антропонімів різних класів, виділяються такі:

1) зміни, зумовлені асимілятивним впливом наступного голосного, наприклад: а) [*о*]-[*у*] > [*у*]-[*у*]: *Ганко Кулунь* (II, 187) > *Колунь*; *Марко Бурсукь* (II, 312) > *борсук*; б) [*е*]-[*а*] > [*а*]-[*а*]: *Герасимь* (III, 422) – *Герасимь Прогонської* (II, 313); в) [*о*]-[*а*] > [*а*]-[*а*]: *Михайла Рагози* (I, 29) < *Рогоза*; *Івань Богатій* (III, 501) – *Івана Скоробагатка* (I, 363); г) [*у*]-[*о*] > [*о*]-[*о*]: *Бурковскій* (III, 421) – *Борковскій* (III, 105), *Івань Борковскій* (III, 137); д) [*а*]-[*е*] > [*е*]-[*е*]: *Вуяхевича* (III, 344) – *Михайла Вуехевича* (III, 24);

2) зміни, зумовлені дисимілятивним впливом попереднього голосного, наприклад: а) [*а*]-[*а*] > [*а*]-[*о*]: *Лазарь* (III, 98) – *Лазоря Барановича* (III, 179); б) [*у*]-[*у*] > [*у*]-[*а*]: *Чугуй* (II, 78), *Івань Чугуй* (II, 163) – *Чугай* (II, 163); в) [*а*]-[*а*] > [*о*]-[*а*]: *Афанасію Ташликову* (II, 306) – *Офонасе Ташликову* (II, 328), *Афонасей Савенко* (II, 314);

3) зміни, зумовлені дисимілятивним впливом наступного голосного, наприклад: а) [*у*]-[*у*] > [*е*]-[*у*]: *Тимосфей Цецура* (I, 376) < *Цюцюра*; б) [*а*]-[*а*] > [*о*]-[*а*]: *Петрь Сагайдачний* (II, 296) < *Сагайдачний*; в) [*е*]-[*е*] > [*а*]-[*е*]: *Михайло Зеленскій* (I, 405) – *Заленскимь* (II, 487); г) [*е*]-[*е*] > [*а*]-[*е*]: *Чернецкій* (I, 240) – *Чарнецкій* (I, 263);

4) голосний [*у*] на місці голосного [*і*] (графічно – *і*, *и*): *Поліевкта* (II, 520) – *Полуевктоть* (II, 522). Заміна в другому прикладі відбулася, очевидно, на підставі народної етимології, яка змішує у вимові грецький корінь-префікс *полі* з формою числівника *пів* – *полу*;

5) голосний [*у*] на місці голосного [*о*]: *Івань Пултавець* (II, 264) – *Івань Полтавець* (II, 271); *Кузма Дашкевичь* (II, 315), *Кузма Якимовь* (II, 313) < церковно-християнське *Косма*. У деяких антропонімах [*у*] зустрічається на місці ети-

мологічного [о]: *Ефимъ Вечурка* (II, 317) – *Вечорченка* (II, 558); *Андрѣй Бѣлокунъ* (II, 313) > *Бѣлоконь*;

6) **голосний [а] на місці голосного [о]:** *Степанъ Макрѣвъ* (II, 317) – **Мокрєвичъ; Іванъ Барисєнко** (II, 315) > **Борисъ**;

7) **голосний [е] на місці голосного [и]:** *Калєновскій* (I, 57) – *Калиновскій* (I, 58);

8) **голосний [а] на місці голосного [і]** (графічно – ѣ): *Криштофовѣ Бялоторовѣ* (II, 241); *Іванъ Пясочинскій* (II, 264);

9) **голосний [о] на місці голосного [е].** Найчастіше ця зміна засвідчена у позиції після шиплячих та [й], хоча паралельно вживаються форми з [е]: *Чернякъ* (III, 17); *Лаврентій Крцоновичъ* (III, 348) – *Лаврентій Крцєновичъ* (III, 422); *Демяна Гуджола* (II, 164) – *Демянь Кгутжель* (II, 311); *Змієвъ* (III, 95). Інколи на місці ненаголошеного [е] > [о] виступало [а]: *Чарнецкій* (I, 263);

10) **голосний [о] на місці голосного [а]:** *Жони зась – Гетманову Хонєнкову и полковничюу Бѣлогрудову по приказу Дорошенковомъ, одоспаль въ Чигринъ* (II, 333-334) – *Ханєнко* (II, 238); *Гаврило Дощенко* (II, 315) – *Гаврило Дащенко* (II, 185).

По-різному відбувалася адаптація сполучень голосних у середині слова: вони могли скорочуватися до одного звука або замінятися новим, а деякі сполучення голосних майже не зазнали змін, напр.:

– **сполучення [ео].** Найчастіше ненаголошене сполучення голосних [ео] спрощувалося в [е]. Ця зміна, як припускає Р.Й.Керста, залежала від наголосу¹⁵. Без варіантів в історіографічній праці уживаються антропоніми *Гєдеонъ* (II, 606); *Леопольдъ* (II, 531). Невластиве українській мові сполучення голосних усувалося інтервокальним приголосним [в]: *Лєвко Гавриловъ* (II, 313). Двічі в літописі С.Величка для ідентифікації сина Богдана Хмельницького Юрія вживається форма *Георгій* (I, 422). Паралельно у досліджуваних пам'ятках функціонують форми з давнім [ео], напр.: *Феофилактъ* (II, 48), *Феофанъ* (I, 49), *Іванъ Семєоновъ* (II, 312);

– **сполучення [іо],** яке, перебуваючи в ненаголошеній позиції й артикуляційно наближаючись до сполучення [ео], змінювалося в [е]. Без змін сполучення [іо] вживаються імена *Іларіонъ, Каріонъ, Сєрафіонъ: Іларіономъ* (II, 606); *Каріонъ* (III, 416); *Сєрафіона Полховского* (III, 567);

– **сполучення [аи].** Адаптація імен із цим сполученням супроводжувалася втрапою голосним [и] вокального характеру – [аи] > [ай]: *Михаиль Вишневецкій*. Для ідентифікації представників польської народності використовується інший варіант – *Михала* (III, 468), де сполучення [аи] спростилося в [а]. Спрощення [аи] > [а] не можна розглядати як властиве лише західнослов'янським, зокрема польській, мовам (пор. укр. прізвище *Михальчук*). Інколи для уникнення збігу двох голосних використовувався інтервокальний [г]: *Ібрагимъ-пашєю – Ібраимъ паша* (II, 413). Без змін фіксується це сполучення голосних у двох іменах: *Паусій* (II, 22);

– **сполучення [іа]** на східнослов'янському мовному ґрунті змінилося в [а]: *Лукашъ* (II, 295), *Лукань Холоденко* (III, 508) < *Лукіанъ*; *Касяна* (III, 565) < *Кассіанъ*; *Ємєліанъ Украинцовъ* (III, 53) – *Микиты Омєлянова* (II, 520); *Василей Се-*

бестяновъ (II, 316) – *Василій Севестіяновъ* (I, 405). Деякі імена фіксуються без змін: *Адріянъ* (II, 41); *Кипріянь Жоховскій* (III, 313); *Матіасъ* (III, 347);

– сполучення [иї]. Усунення невластивого для давньої української мови збігу двох голосних в одній морфемі відбувалося через зй стягнення – [иї] → [и]: *Гаврило Жиленко* (II, 314). Один раз фіксується сполучення [ие], зумовлене, очевидно, впливом західних неслов'янських мов: *Даніель Миновичъ* (II, 422);

– сполучення [уй]. Це сполучення на українському мовному ґрунті змінилося через проміжні етапи [уй], [ой] в [ій]: *Іванъ Самойловичъ* (II, 305), *Самійло* (II, 137);

– сполучення [еї]. Імена, які вживаються для ідентифікації представників західноєвропейських, крім слов'янських, та тюркських народностей, не зазнають змін сполучень різних голосних у середині: *Гусеинъ паши* (II, 501);

– сполучення [еа]. У нашому антропонімійному матеріалі зафіксована одна назва, де сполучення [еа] на українському мовному ґрунті змінилося в [ї]: *Яновъ Олизаровъ* (II, 241) < *Елеазаръ*. Це ж підтверджує дослідження, проведене Р.Й.Керстою¹⁶. Нецерковно-християнських імен така зміна не торкнулася: *Циреша Башу* (I, 18);

– сполучення [ої]. Фіксується у досліджуваних пам'ятках один раз зі зміною голосного [и], який втратив вокальний характер, на [ї]: *Моисъѣй Федесеинко* (II, 312) < *Моисей*.

Церковно-християнські імена *Димитрій*, *Силвестръ*, *Тимофій* у досліджуваній пам'ятці вживаються паралельно з варіантами, у яких відбулися адаптаційні фонетичні зміни: а) випадання ненаголошеного [и] перед наступним складом із наголошеним голосним: *Дмитроѣ Турченко* (II, 185); б) випадання або заміна ненаголошеного [и] на [у], [о] (для молдавської та румунської антропонімосистем): *Дмитрій Райча* (III, 24) – *Дмитрашко Райча* (II, 311) – *Думитрашко Райча* (II, 530).

Отже, основними адаптаційними змінами церковно-християнських імен та їх похідних (демінутивів, прізвищевих назв, прізвиськ, патронімів) на українському мовному ґрунті є втрата/заміна початкового голосного; усунення поєднання голосних на початку та всередині антропоніма шляхом стягнення або появи інтервокального приголосного.

¹Карленко Ю.О. Топонімнічні варіанти // Ономастика. – К., 1966. – С. 29-30; ²Белей Л.Е. Вариантность антропонимов на разных уровнях украинского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986; ³Там само. – С. 7; ⁴Белей Л.Е. Зазнач. праця. – С. 9; ⁵Німчук В.В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – 1966. – Вип. 1. – С. 24; ⁶Остап Р.И. Украинская антропонимия первой половины XVII века. Мужские личные имена (на материале Реестра Запорожского Войска 1649 г.): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – С. 7; ⁷Недилько О.Д. Антропонимия северной части Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII ст.): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – К., 1969. – С. 22; ⁸Керста Р.И. Зазнач. праця. – С. 41; ⁹Суперанская А.В. К вопросу о кодификации имен // Ономастика и грамматика. – М., 1981. – С.76; ¹⁰Керста Р.И. Зазнач. праця. – С. 51; ¹²Там само. – С.53; ¹³Там само. – С. 53; ¹⁴Там само. – С. 55; ¹⁵Там само. – С. 56; ¹⁶Там само. – С. 58.

Джерела дослідження

Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, составилъ Самоиылъ Величко, бывший канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. – К., 1848–1855. – Т. I-IV.

*Юрій Мосенкіс,
Ірина Мельник,
Київський університет імені Тараса Шевченка*

**ЖИВОМОВНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(питання наукового забезпечення спецкурсу)**

За словами О.О.Потебні, найдавніша мова людини "складалася з рефлексій почуття у звуках... Узагалі не можна собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мови"¹.

Особливо цікавими видаються студії в галузі так званої "неканонічної фонетики". Йдеться про явища, котрі не вкладаються у звичайні фонетичні норми – або через те, що містять звуки, які не співвідносяться з "нормальними" фонетичними реалізаціями "законних" фонем мови, або через те, що їхні звуки зустрічаються в незвичайних поєднаннях або в незвичайних позиційних умовах². До проявів "неканонічної фонетики" відносять звуконаслідування, або ономотопеї. Ці фонетичні релікти належать до ідеофонів (звукообразів).

Ономотопеї виникають на основі максимального використання можливостей фонологічної системи мови, оскільки йдеться про відтворення звуків позамовної дійсності, які нерідко виходять далеко за межі стандартного набору фонем певної мови. Тому вважається, що аналіз ономотопеїчних форм сприяє з'ясуванню визначальних артикуляційних рис мови, виявленню давніх вимовних особливостей. О.В.Царук підкреслює, що звуконаслідувальні форми належать до шару найдавнішої лексики й через свій експресивно-конотативний характер запозичаються рідко. За висновком дослідника, специфічність набору власних ономотопеїчних утворень гостро відчувається носіями мови³.

Поширена в сучасному мовознавстві теза про незначний відсоток слів звуконаслідувального типу в різних мовах світу та нібито мінімальну їхню роль у процесі комунікації може бути спростована, особливо якщо розглядати це питання в історичному, діяхронічному плані. І.Н.Горелов вважає, що звуконаслідування як рудименти найдавніших станів комунікації настільки сильні й активні, що сучасна діяльність людини не лише використовує їх у спілкуванні, а й навіть розвиває далі⁴.

Множину звуконаслідувальних одиниць, які в сукупності формують лексикограматичну категорію вигука, можна поділити на групу власне вигуків (звукозображальні слова, що мають яскраву суперсегментну організацію й мають своїм денотатом мимовільні звучання, створювані людиною) й групу ономотопеїчних номенів (що мають своїм джерелом звучання, створювані тваринами й неживими предметами). У структурі ономотопеї можна виокремити певні інтегральні (нерелевантні) артикуляційні параметри, які дають можливість говорити про універсальний характер звуконаслідувань, а з іншого боку – відповідні диференційні (релевантні) ознаки, істотні для протиставлення ономотопеї однієї мови аналогічним утворенням інших мов.

Відомі дослідники фонетичного значення С.В.Воронін, О.П.Журавльов, В.В.Левицький, В.І.Кушнерик, розглядаючи звуконаслідування й фонетичний

символізм (здатність окремих звуків викликати незвукові асоціації) як дві підсистеми звукообразальної системи мови, звертають увагу на неприпустимість змішування цих явищ ні в процесі теоретичного вивчення, ні тим паче в ході експериментального дослідження.

Існує декілька принципів класифікації звуконаслідувань. В основі універсальної класифікації ономатопічних утворень С.В.Вороніна – акустичний ефект звучання⁵. На матеріалі української мови подібний підхід застосовує Л.І.Мацько⁶. Відомі й інші спроби класифікації ономатопей⁷. Для дослідження фонетичної структури звуконаслідувань української мови в діяхронії оптимальною видається така класифікація, в якій акцент на джерелі звучання дає можливість простежити послідовність виникнення тих чи інших ономатопічних номенів, а відтак описати й науково інтерпретувати характер артикуляційної бази української мови.

На основі зіставного аналізу фольклорних джерел⁸ можна зробити попередній висновок про те, що в українській та білоруській мовах наявна помітно більша кількість звуконаслідувальних форм, аніж у російській. Народнопоетичні зразки російської мови в силу екстралінгвістичних обставин характеризуються високим ступенем нормативності й навіть іноді набувають книжного забарвлення, тому вживання в них експресивно-конотативних фонетичних реліктів обмежене.

Найістотнішими для вивчення мовної індивідуальності є ономатопеї, джерелом яких є звучання неживих об'єктів, – вони формують наймолодший пласт ідеофонів. За структурою й активністю функціонування таких ономатопей артикуляційна база української мови виявляє значно більше спільних рис із білоруською, ніж із російською. З-поміж східнослов'янських мов саме українська найповніше відображає у своїх ономатопеях звукову архаїку.

Поряд із звуконаслідуваннями до живих природних джерел мови належать так звані дитячі слова (котрі, між іншим, лежать в основі важливого компонента "базисної лексики" – назв родинних стосунків). В українській науці чи не найяскравішим дослідником цієї лексики був І.Я.Франко.

У праці "Мислі о еволюції в історії людськості" І.Я.Франко пише про "вироблення бесіди" з "природних звуків" – афективних вигуків для вираження "вражінь природних" і "наслідуючих, природних (ономатопетичних) голосів". Із цього матеріалу витворюється мова – "бесіда, в котрій звуки стали незалежні від наслідування природи, а чимдалі й слова стали незалежні від предметів, котрі первісно означали, і почали уживатися до означування чимраз загальніших понять. Таким способом бесіда звільна причинилася до розвитку мислення, пам'яті і взагалі найвищих духових спосібностей чоловіка, котрі й надали йому остаточну перевагу над природою в боротьбі за існування"⁹.

Окреслені питання – виходячи з концепції первісного мовного стану як найдавнішого етапу передісторії української мови – мають значну вагу для з'ясування кардинальних проблем українського лінгвогенезу.

В іншому дослідженні – "Дітські слова в українській мові" – І.Я.Франко ще раз наголошує на тому, що афективні та звуконаслідувальні утворення "стали відтак закладовим капіталом, з котрого виробилась бесіда людська"¹⁰.

Дослідник цілком слушно зазначає, що сліди "первісної звукової бесіди" не зникли остаточно, а збереглися дотепер "у всіх живих бесідах європейських народів то в окликах домашніх звірів, то в дитській бесіді. Ті звуки мало або й зовсім не зв'язані з загальною системою бесіди тих народів..." Як зазначає вчений, дитячі слова мало звертали на себе увагу мовознавців. Тим часом в українській мові багато цих слів – "таких останків первісної звукової мови, на котрі будь-що-будь варто звернути ближчу увагу". Із зібраних І.Я.Франком дитячих слів Нагуевичів "мож підхопити деякі основні признаки тої первісної звукової мови, котрої вони є останком"¹¹.

Серед зібраних І.Я.Франком слів особливий інтерес викликає форма *бозь* – "вогонь", "сонце". Її можна зіставити не тільки з індоєвропейськими назвами місяця, утвореними від кореня **mes-* (звідси й українське *місяць*), а і з кавказькими формами – як картвельськими (грузинське *мзе*, діалектне *бзе* – "сонце"), так і дагестанськими (аварське *моц'*, чамалінське *боц'* "місяць").

"Дитячу мову" з погляду її зв'язку з першими етапами розвитку мови людства розглядали й інші дослідники: провідний славіст академік М.С.Державін¹², письменник К.І.Чуковський¹³, дослідник проблеми спільного походження мов М.Сводеш¹⁴, Р.Якобсон¹⁵, Л.С.Виготський¹⁶ та ін.

Терміни, що походять із дитячої мови, постійно підживлюються й відзначаються особливою стійкістю. Мовлення дітей, поєднуючи в собі риси афективних і звукосимволічних утворень, було одним із важливих джерел творення людської мови й через те виступає живим матеріалом дослідження найдавніших мовних процесів. Перефразовуючи слова О.О.Потебні про те, що одні вигуки так і залишилися вигуками, а інші стали словами, можна сказати, що одні "дитячі слова" так і залишилися "дитячими", а інші перетворилися на "дорослі". Йдеться про співвідношення форм типу *мама* – *мати* (таке співвідношення відоме в багатьох мовах, наприклад у китайській: *мама* "мама" – *муцинь* "мати").

Отже, дитячі слова, поряд із афективними вигуками, звуконаслідувальними і звукосимволічними словами слід відносити до живих джерел мови, які були вже на найдавніших етапах людського мовотворення й залишаються в дії сьогодні. З іншого боку, первісний мовний стан, коли людська мова тільки складалася ("синтезувалася"), "синкретизувалася" з названих та деяких інших джерел – наприклад, жестів), може бути визначений як найдавніший етап передісторії української мови й усіх інших мов світу.

¹Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 73; ²Реформатский А.А. Неканоническая фонетика // Развитие фонетики современного русского языка. – М., 1966. – С. 97; ³Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: Етимологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 161–162; ⁴Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980. – С. 24; ⁵Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982. – С. 46; ⁶Мацько Л.І. Семантико-фонетична організація ономотопів в українській мові // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 37–42; ⁷Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? – М., 1965. – С. 15–16; ⁸Косов В.П. Междометия современного немецкого языка как особый разряд слов: Авт. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1963. – С. 19; ⁹Гнатюк В. Народні новелі. – Львів, 1917; Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М., 1827; Сб. малороссийских заклинаний / Сост. П.Ефименко. – М., 1874; Українські народні казки у записках та публікаціях письменників XIX – поч. XX ст. / Упор. Л.Ф.Дунаєвська. – К., 1990; Україн-

ські приказки, прислів'я і таке інше / Укл. М.Номис. – К., 1993. ⁹Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості // Франко І.Я. Збір. тв. : У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 104–105; ¹⁰Франко І.Я. Дітські слова в українській мові // Франко І.Я. Збір. тв. : У 50 т. – К., 1980. – Т. 26. – С. 123; ¹¹Там само; ¹²Державин Н.С. Изучение языкового развития ребенка русской речи // Академия наук СССР – академику Н.Я.Марру. – М.; Л., 1935. – С. 75–112; ¹³Чуковский К.И. От двух до пяти. – М., 1963; ¹⁴Swadesh M. The origin and diversification of language. – London, 1972. – P. 194–195; ¹⁵Якобсон Р. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии // Якобсон Р. Избр. раб. – М., 1985. – С. 105–115; ¹⁶Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.; Л., 1934.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА І ПРАГМАТИКА

Олена Гапченко,
Київський університет імені Тараса Шевченка

КОЛЬОРОПОЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Відображаючи у процесі мовленнєвої діяльності об'єктивний світ, людина фіксує у слові результати свого пізнання. Сукупність знань про світ, утілених у мовній формі, являє собою те, що в різних концепціях називають "мовною репрезентацією світу", "мовною моделлю світу" або "мовною картиною світу". Між картиною світу як відображенням реального світу і **мовною** картиною світу як фіксацією цього відображення існують складні взаємовідношення. Мовна картина світу не лише відображує реальний світ, а й певним чином доповнює об'єктивні знання людей про нього.

Тривалий час мова розглядалася безвідносно до того, як впливає відображений у мовних формах світогляд її носіїв на ту "наївну" картину світу, якою вони користуються. Ситуація почала змінюватися після того, як Е.Сепір сформулював положення про вплив мови на життя суспільства, що цією мовою користується. Він говорив про неможливість усвідомлення дійсності без допомоги мови і про те, що так званий реальний світ будується на основі мовних норм, а сприймання різних явищ базується на тому, що відповідні мовні норми передбачають дану форму вираження. Б.Уорф розвинув ці положення, аргументувавши їх порівняльним аналізом індійських мов і того, що він називав середньоєвропейським стандартом, тобто деяких спільних для ряду європейських мов граматичних рис, які відображають західну, або європейську, культуру¹. Питанням взаємодії мови і світогляду людини присвячено багато праць, в яких досліджується правомірність такого формулювання проблеми і методи вивчення впливу мови на "наївну" і наукову картину світу (напр., праці Г.А.Брутяна, С.А.Васильєва, Ю.М.Караулова, Г.В.Колшанського, В.М.Телії та ін.). Проте ні спростувати цю гіпотезу, ні достоянно аргументувати її ще нікому не вдалося² через відсутність методів її перевірки².

Поняття картини світу (в тому числі мовної) будується на вивченні уявлень людини про світ.

У національних картинах світу є **універсалії**, пов'язані з *основними рисами людської психології, функціями мови* тощо. Перевіряти всі подібні універ-

салії досить складно, тому семантичне зіставлення мов в основному спрямоване на виявлення певних розбіжностей. Об'єктом такого зіставлення, як правило, стають не цілі мовні системи, а їхні окремі фрагменти. Найчастіше контрастивному аналізу піддають системи спорідненості, часові, просторові та деякі інші характеристики. Вибір цих систем не випадковий. Цілком свідомо дослідники віддають перевагу тим *системним явищам мови*, яким *відповідають реальні культурні або психологічні системи*.

Система кольоропозначень є одним із таких важливих елементів мовної картини світу, які на відміну від назв певних реалій, що можуть бути властиві одній і бути відсутніми в іншій, так чи інакше мають еквіваленти в усіх культурах. Незважаючи на їхній універсальний характер, у силу різних історичних, географічних, культурних та інших чинників "спектральну шкалу" в різних культурах членують по-різному: одні кольори "не помічаються", вони мають загальне, "нечітке" значення, інші ж, навпаки, виділяються й активно використовуються. Певною мірою наблизитися до розуміння цих процесів ми можемо за допомогою психолінгвістичних експериментів.

Специфіка лексичних засобів різних мов у цій системі очевидна. Згадаймо такий елементарний приклад: українським словам *синій* і *блакитний* відповідає лише одне англійське слово *blue*. Є мови, в яких взагалі існують лише два чи три "основні" кольоропозначення. Наприклад, у деяких мовах Австралії та Нової Гвінеї дослідники виділяють лише дві назви кольору – зі значеннями "чорний" і "білий".

Початком досліджень, присвячених пошуку універсальї кольору, традиційно вважається праця американських учених Б.Берліна і П.Кея (1969). Вивчивши системи кольоропозначень близько 100 різних мов, вони виділили універсальний набір з 11 основних кольорів, який використовується в усіх досліджених мовах повністю або частково. Так, в англійській мові використовують увесь цей набір: *black, blue, brown, green, grey, orange, pink, purple, red, white, yellow*³. Порівняймо цей набір із традиційним для нашої культури: *блакитний, жовтий, зелений, помаранчевий, синій, фіолетовий, червоний* (кольори веселки), а також *білий, чорний, сірий та коричневий*.

У результаті дослідження Б.Берлін і П.Кей отримали універсальї, які стосуються наявності того чи іншого кольору в системі лексикалізованих кольоропозначень. Наприклад, якщо в мові є тільки два основних кольоропозначення, то це назви білого і чорного кольорів, якщо ж три, то третім має бути червоний⁴. Підхід Б.Берліна і П.Кея має як прихильників, так і критиків.

Різні аспекти семантики кольоропозначень досліджувалися у працях А.І.Блова, А.П.Василевича, А.Вежбицької, О.О.Залевської, В.М.Телії та ін. Так, А.Вежбицька, використовуючи мову семантичних примітивів, пов'язала кольори з такими прототипними поняттями, як рослина, небо, сонце, вогонь тощо⁵.

Вивчаючи семантику слів, можна виявити специфіку когнітивних моделей, що визначають своєрідність наївної картини світу. З цієї метою і була проведена серія експериментів, присвячених українським кольоропозначенням.

До експериментів залучалися студенти різних спеціальностей (а саме – українського відділення, відділень західної філології та російської філології) Інституту філології КНУ (всього – 180 інформантів віком від 18 до 22 років, які визначили свій рівень володіння українською мовою як "вільно" або назвали її рідною).

Було проведено декілька експериментів: у першому інформантам пропонувалося назвати всі відомі їм кольоропозначення; у наступному експерименті, проведеному через певний період часу (декілька тижнів), цим самим інформантам пропонувалося визначити серед названих ними кольорів "основні" і "неосновні", потім розділити названі кольори за ознакою позитивні/негативні, згрупувати назви кольорів за подібністю та пов'язати кольори з об'єктами реальної дійсності; третій експеримент був вільним асоціативним – інформанти до названих слів-стимулів (якими були кольоропозначення) повинні були записати всі слова, що спадають на думку. Розглянемо детальніше деякі результати цих експериментів, що дають можливість визначити місце кольоропозначень у картині світу носіїв української мови.

Більшість учасників (81%) назвали у першому експерименті від 16 до 23 кольорів, 12% – від 11 до 15 кольорів, 5% – від 25 до 30, зафіксовані випадки, коли інформанти наводять до 50-60 назв (приблизно 2%).

У першому експерименті інформантам не пропонувалося визначити самотійно "основні" і "неосновні" кольори. Аналізуючи анкети, можна виділити 11 найбільш частотних кольоропозначень: *червоний, білий, чорний, жовтий* (150); *зелений, синій* (140), *коричневий, фіолетовий* (130), *блакитний, рожевий, сірий* (110). На нашу думку, така частотність свідчить про пріоритетний статус цих назв у мовній картині світу носіїв української мови. У другу групу можна віднести 8 кольоропозначень, які зустрічаються у 45 – 60% анкет: *оранжевий, салатний* (95), *бордовий, малиновий* (89), *бузковий* (84), *вишневий, кремовий, золотий* (81). Третю групу складають 7 назв, зафіксованих у 25–30% анкет: *срібний, пурпуровий, бірюзовий, "морська хвиля", кавовий, кривавий, рудий* (45). І, нарешті, у четверту групу увійшли найменш частотні кольоропозначення (15): *багряний, бежевий, болотяний, бронзовий, буряковий, гірчичний, гранатовий, золотистий, карий, каштановий, лимонний, охра, персиковий, помаранчевий, сріблястий* (близько 20). Кольоропозначення з однаковою частотністю подаються за їхнім місцем у відповідях інформантів. В окрему групу виділимо "екзотичні" кольоропозначення, які зустрічаються лише в окремих анкетах: *антрацитовий, баклажановий, волошковий, "вороняче крило", електрик, індіго, коньячний, лазуровий, медовий, неоновий, перламутровий, платиновий, полевастий, сивий, сизий, соломяний, сливовий, сталевий, червоне дерево* та деякі інші.

Порівняймо отримані результати з думкою Б.Берліна і П.Кея про те, що основними в мові мають вважатися кольоропозначення, які відповідають таким 4-м критеріям⁶: 1) у них використовується одна морфема (у такому випадку *світло-жовтий, жовтогарячий, синьо-зелений, яскраво-червоний* і т.п. вважатися основними не можуть); 2) їх використання має бути цілком буденним (не будуть основними *індіго, геліотроповий, перванш* і т. ін.); 3) вони використовуються по відношенню до різноманітних об'єктів (не підходять під визначення основних

так, наприклад, кольоропозначення, як *карий, русий, гнідий*); 4) вони не входять повністю в зону іншого кольоропозначення (так, напр., *багряний, гранатовий, кривавий* знаходяться в зоні *червоного*).

Під час другого експерименту інформанти самостійно визначали основні і неосновні кольори. До основних у більшості анкет були віднесені 8 кольорів: *червоний, зелений, жовтий, синій, білий, чорний, помаранчевий, коричневий*. Але у деяких анкетах основними називалися лише *червоний, синій, жовтий* та *білий*, при цьому інформантами зазначалося, що решта кольорів – похідні від названих. Порівняймо цей висновок із такою тезою: "Із шести кольорів три – основні: *блакитний, жовтий і червоний*; інші три – результат змішування двох основних: *зелений (блакитний + жовтий), помаранчевий (червоний + жовтий) і фіолетовий (блакитний + червоний)*. Змішування всіх кольорів дає білий колір"⁷.

За ознакою подібності кольоропозначення були класифіковані інформантами таким чином: **білий** – *молочний, пастельний, перламутровий, пурпуровий, тілесний*; **чорний** – *антрацитовий, вороняче крило*; **червоний** – *багряний, бордовий, бургунді, вишневий, гранатовий, кривавий, кров з молоком, магма, малиновий, пурпуровий рожевий, рубіновий, томатний, червоне дерево*; **жовтий** – *бронзовий, бурштиновий, жовтогарячий, золотий, золотистий, лимонний, солом'яний*; **зелений** – *болотяний, салатний, салатовий, смарагдовий, хакі*; **коричневий** – *беж, бежевий, кавовий, кава з молоком, карий, каштановий, коньячний, кремовий, медовий, рудий, тигровий*; **синій** – *бірюзовий, блакитний, волошковий, голубий, електрик, морська хвиля, неоновий, ультрамарин*; **сірий** – *платиновий, попелястий, сивий, сизий, сріблястий, срібний, сталевий*; **фіолетовий** – *баклажановий, бузковий, сливовий*.

Як бачимо, *рожевий* класифікується як відтінок *червоного, блакитний* – як відтінок *синього, бузковий* подібний до *фіолетового*, а *бежевий* – до *коричневого, золотий і золотистий* "розчиняється" у полі *жовтого*, як і *срібний та сріблястий* – *сірого*, хоч у першому експерименті ці кольори називалися як самостійні.

Розглянемо деякі результати вільного асоціативного експерименту.

Досить часто кольоропозначення-стимули викликали конотативно забарвлені асоціації: **багряний** – *кохання, переживання, пристрасть*; **білий** – *чистота, кохання, краса, невинність, ніжність, радість, святий, цнотливість, щастя*; **блакитний** – *чистота, витонченість, легкість, ніжність, чарівність, юність*; **зелений** – *життя, молодість, вічність, здоров'я, юність*; **синій** – *гордість, спокій, холод, вишуканість, шляхетність*; **сірий** – *буденність, поганий настрій, невизначеність, слабкість, смуток, сум, стриманість, суворість*; **червоний** – *кохання, любов, пристрасть, активність, боротьба, сміливість, тривога*.

Назви кольорів можуть асоціюватися з фактами культури (діячами культури, творами художньої літератури і т.п.), напр.: **багряний** – *Іван, "Тигролови"*, *прізвище письменника*; **блакитний** – *Еллан, "голубий вагон"*, *птаха*; **гранатовий** – *браслет, "Гранатовий браслет"*, *тевір Купріна*.

Ми зупинилися лише на деяких моментах функціонування кольоропозначень. Матеріали експериментів свідчать про надзвичайний статус цих одиниць у мовній картині світу і потребують ретельного дослідження.

¹Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993; Уорф Б.Л. Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) // Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 169–182; ²Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. С.229; ³Berlin V., Kay P. Basic color terms: their universality and evolution. – Berkeley, 1969; ⁴Там само; ⁵Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999; ⁶Berlin V., Kay P. Знач. праця; ⁷Жюльен Н. Словарь символов: пер. с фр. – Челябинск, 2000. – С. 451.

**Дмитро Воронін,
Київський університет імені Тараса Шевченка**

ЛІНГВО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА МОВЛЕННЕВОГО РИТМУ

З класичних робіт І.М.Сеченова, І.П.Павлова, М.Є.Введенського та інших вітчизняних фізіологів науці добре відомий той факт, що імпульси, які йдуть від кори головного мозку людини до різних систем організму, мають ритмічний характер. Гадаючи властивістю всієї нервової системи не тільки людини, але і тварин, ця фізіологічна характеристика знаходить своє втілення й в одиницях мовлення.

Універсальність цієї (названої) характеристики в міжособистісній комунікації робить виправданим звертання до етологічної моделі комунікативної поведінки в пошуках джерел формування цього явища. У більшості досліджень такого плану відзначається тісний взаємозв'язок між станом тварини й структурою його звукового сигналу. Саме зміна стану приводить до утворення звукових реакцій, що змінюються за такими параметрами, як частота, тривалість, ритмічна організація¹. Відомо, що у птахів *Lanius*, які живуть в Африці, ритм виконує функцію встановлення контакту. Як засіб упізнання у птахів, пауза між тактами комунікативних сигналів має строго витриманий характер. На цю ж саму властивість комунікації звертають увагу дослідники поведінки морських ссавців.²

Відчуття ритму як одна з найважливіших психофізіологічних складових життєдіяльності у людини пов'язане із загальною моторикою і належить до найбільш стійких природжених властивостей. Спеціальні дослідження показали, що рухи здорової новонародженої дитини виявляють багато спільного з ритмічною організацією її майбутньої мови.³

У стані спокою лише деякі відділи головного мозку характеризуються синхронною (організованою в часі) роботою. Мовне спілкування в тій мірі, у якій воно активізує діяльність мозку, не тільки ритмічно організує роботу його ділянок, але, очевидно, впливає на ритмічну організацію всіх складових мовленнєвої активності: синхронізації роботи відділів головного мозку, ритмічної

організації мовлення, включаючи власне вербальні й невербальні засоби, що беруть участь у процесі взаємодії комунікантів.

Універсальною характеристикою будь-якої не опосередкованої мовної взаємодії є зміна періодів передачі й прийому повідомлення. Більше того, зазначена властивість розглядається як одна з важливих мовних універсалій.⁴

Аналізуючи функціонування названого явища, дослідники вказують на відсутність якихось очевидних причин, що забороняли б одночасне (хорове) мовлення всіх учасників мовного спілкування. Це дозволяє їм висловити припущення про існування механізмів, що регулюють можливість тривалість періодів мовлення, слухання, спільного обмірковування, можливість чи неможливість переривання мовлення співрозмовника й одночасного говоріння.⁵

За Р.Якобсоном, ритм співвідноситься з *контактом*, одним із структурних компонентів висунутої ним моделі комунікативного акту. Думаючи, що неритмічність діалогічного спілкування руйнує контакт, було б правильним припустити, що ритм є чинником організуючим і має ефект соціалізації учасників мовленнєвої діяльності. Це не суперечить більш загальним закономірностям, відповідно до яких єдиний ритм характеризує певну функціональну єдність, тобто існування системи, фактором цілісності якої він є.⁶ Відчуття ритму як фактору цілісності твору характерне для О.С.Пушкіна: "Что есть строфы в "Евгении Онегине", которые я не мог или не хотел напечатать, этому дивиться нечего. Но, будучи выпущены, они прерывают связь рассказа, и поэтому означает место, где быть им надлежало. Лучшее было бы заменять эти строфы другими или переплавлять и сплавливать мною сохранённые. Но виноват, на это я слишком ленив. Смирненно сознаюсь также, что в "Дон Жуане" есть 2 выпущенные строфы".⁷

У процесі спілкування між його учасниками на основі емоційно-оцінних механізмів сприйняття неусвідомлено встановлюється (або не встановлюється) певний ритм спільної комунікативної діяльності, що дозволяє говорити про його фасцинативний вплив. "Ритмічний барабан" паралізує волю, як справедливо зауважував С.М.Ейзенштейн. Ритм "забиває" фільтри, змушує прислухатися. І він же маскує, як помітив Ю.М.Тинянов, беззмістовність: "Адже якщо написати позбавлену змісту фразу в бездоганному ямбі, вона буде майже зрозуміла"⁸.

Своєрідна синхронізація ритму відбувається й у процесі прийому/передачі повідомлення при опосередкованих формах спілкування. За Л.С.Виготським, кожен текст має свою систему подиху, що пристосовується до мови. Письменник створює не тільки ритм слів, а й подиху. А кожній системі подиху й ритму відповідає лад певних емоцій, і цей емоційний лад подібний до того, що переживає автор.⁹ Треба думати, синхронно організована робота нейроансамблів головного мозку людини під час виразного читання й читання взагалі може і повинна мати деякі риси, що характеризували б активність відповідних структур головного мозку автора/відправника тексту/повідомлення. Оскільки мова йде про специфічну діяльність мозку, засоби її об'єктивації можна розглядати як інваріантні складові моделі комунікації у цілому. Отже, як читання, так і прослуховування музичного твору або кон-

такт із твором живопису являють собою переміщений у часі і просторі, соціально обумовлений психофізіологічний контакт адресата й автора. Хорове виконання, групові танці, колективні обрядові і ритуальні дії об'єднують їхніх учасників як у виконанні єдиних завдань, так і спільністю в організації активності головного мозку, що корелює з визначеними психічними й емоційними станами.

Видається зовсім природним зв'язок цієї характеристики усного спілкування саме з діалогічною мовою. З огляду на актуальність проблеми мовного діалогу, особливий інтерес викликають у лінгвістів зауваження класиків вітчизняного мовознавства. У 1915 р. Л.В.Щерба вказував на відсутність у деяких мовних колективах монологічної форми мовної взаємодії. Тоді ж ним було зроблене припущення про первинність діалогу в мовному розвитку. Пояснення цьому факту В.В.Іванов знаходить у синкретичності найдавніших ритуалів, із яких пізніше виділилися семіотичні системи, що формують комунікативну поведінку учасників спілкування¹⁰.

О.Е.Войкунський бачить у змінах періодів мовлення й слухання чергування сильних (мовлення) і слабких (мовчання) тактів діалогу. У межах мовленнєвого відрізка пауза не є показником зміни тактів. Такі паузи називаються *нульовими*, а такти, відповідно, *незавершеними*. Обов'язковість чергувань тактів чи періодів мовлення/слухання, універсальний характер їхнього прояву в комунікативних процесах, їхня стійкість у відтворенні діалогу дозволяє говорити про наявність *ритму комунікації*, *ритму спілкування*, вкладаючи в ці терміни поняття періодичного чергування в діалозі періодів передачі/прийому повідомлення. Беручи до уваги досвід зарубіжних досліджень у галузі психології спілкування, О.Е.Войкунський вважає за можливе припустити, що не тільки невербальні компоненти діалогу (як це часто визнається), але і ритм комунікації являє собою окремий текст, що супроводжує вербальне повідомлення¹¹.

Почуття ритму як одна зі стійких уроджених властивостей пов'язане із загальною моторикою. Це дає всі підстави припускати наявність тісного взаємозв'язку між ритмічною організацією вербальних і невербальних компонентів висловлення. По-перше, як міміко-кінетичні, так і власне мовні засоби комунікації є руховими координаціями різного ступеня складності, що підпорядковуються, крім інших, також і психофізіологічним законам забезпечення життєдіяльності. По-друге, результати експерименту М.І.Жинкіна показали кореляцію мовної моторики й ритміки рухів руки, про що свідчила неможливість одночасного читання тексту й виконання навіть нескладного ритмічного завдання¹².

Є.Д.Поливанов перший звернув увагу на необхідність наукового опису невербальних компонентів. Передбачаючи напрямки розвитку паралінгвістики і риторики мінімум на півстоліття, він вважав, що розгляд таких фактів, як мелодизація, жести, інші аксесуари мовлення являє собою самостійний відділ лінгвістики; це саме той відділ, що стикається з теорією драматичного мистецтва¹³.

Учення К.С.Станіславського про "темпо-ритм" є свідченням того, яке важливе місце займає ритм комунікації у сценічній практиці. Відстоюючи тезу "безперервного спілкування" на сцені, К.С.Станіславський застерігав акторів не бути *мовчазними свідками спілкування інших*¹⁴. Заучуючи не тільки свої слова, але і закінчення

реплік своїх партнерів для вступу в діалог, актор мимоволі створює *зони мовчання*, активна поведінка в яких доступна лише майстрам сценічного мовлення.

Театральна постановка припускає певну переробку літературного тексту відповідно до ритму діалогів і розвитку сюжетної лінії у цілому. Нерідко ця переробка вимагає і спеціальних засобів *графічного диригування* сценічним мовленням. Визнаючи цей факт, пошук спеціальних символів вели Л. Андрєєв і Ф. Дюрренматт. За вказівкою останнього, для дотримання ритмічності проголошення тексту довга пауза позначалася пробілом між рядками, а коротка пауза – рискою¹⁵. Якщо для відправника повідомлення знаки пунктуації трохи обмежують його можливість в передачі різних відтінків, що передаються мовним ритмом, то з позиції адресата мовні засоби виділення сегментів тексту є цілком достатнім засобом розпізнавання авторських інтенцій. У лінгвістиці добре відома думка О.М. Пешковського про "читаність" у російських письмових текстах майже всіх пунктуаційних знаків. У зв'язку з ритмо-мелодичними характеристиками мовлення цю ж думку висловлював і Л.В. Щерба.

Роль пунктуації у членуванні як декламаційно-психологічного, так і синтактико-сислового характеру визначається необхідністю відображення процесу розгортання думки відправника усного повідомлення чи автора тексту, що, у свою чергу, на думку О.В. Долгової, дозволяє звільнити одержувача від важкого тягаря власних інтерпретацій. Виділення сегментів (розміщення пауз), на її думку, відбиває те, що насправді відбувається у свідомості того, хто говорить¹⁶. Це відбувається завдяки тому, що один із засобів вираження предикативності, *предикативна пауза*, встановлює зв'язок між головними в комунікативному плані частинами речення – темою й ремою¹⁷.

Чи використовує автор графічні символи в побудові ритму, чи спирається на досить великий арсенал лексико-стилістичних засобів, питання об'єктивної тривалості пауз розглядається в тій чи іншій комунікативній ситуації самим суб'єктом мовлення. У конкретній лінгвокультурній спільності ритм комунікації відноситься до кола важко вербалізованих носіями мови явищ, які регулюються нормами національного мовного етикету. Порівняльні дослідження у сфері мовної поведінки показують, що в темпо-ритмах емоційних проявів знаходить своє вираження національний темперамент і особливості психічного складу того чи іншого народу¹⁸. Звертаючи увагу на проблему ритму комунікації, Л.П. Якубинський вказував на мимовільний, що вислизає від спостереження, характер чергування періодів мовчання й мовлення в усній діалогічній мові¹⁹. Це ж пояснює, на наш погляд, і ймовірність помилкового сценічного "читання" інокультурного тексту, що містить поведінкові лакуни.

Різні соціальні ролі знаходять своє відображення у певних ритмах спілкування. Отже, освоєння нової ролі неминуче повинне супроводжуватися освоєнням "закріпленого" за цією роллю ритму комунікації. Дослідження в галузі соціальної психології дозволяють говорити про участь ритму у формуванні рольової структури діалогу і полілогу. Так, учителі мають звичай монополізувати право довготривалої мови. Багато хто, якщо не більшість із них були б здивовані, якби довідалися про ту кількість часу, що вони говорили порівняно з будь-яким учнем.

Розмова дітей часто зводиться до відповідей на запитання короткими фразами чи окремими незв'язними реченнями. Звичка випадкової уривчастої мови немичуче має негарний вплив на школяра²⁰.

Такими постають деякі лінгво-психологічні особливості порушеної проблематики. Концептуальне осмислення розрізнених сьогодні фактів як лінгвістичного, так і психологічного характеру могло б стати основою психолінгвістичної теорії ритму.

¹Физиология поведения: Нейробиологические закономерности. – Л., 1987. – С. 398; ²Войсунский А.Е. К вопросу о ритме коммуникации // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе, 1980. – С. 119–120; ³Антипова А.М. Основные проблемы в изучении речевого ритма // ВЯ. – 1990. – № 5. – С. 127; ⁴Хоккет Ч. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. – М., 1970. – С. 45–76; ⁵Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 117; ⁶Пространство, время, движение. – М., 1971. – С. 73; ⁷Пушкин А.С. Сочинения : В 3 т. Проза. – М., 1987. – Т. 3. – С. 470; ⁸Войсунский А.Е. Я говорю, мы говорим...: Очерки о человеческом общении. – М., 1990. – С. 125; ⁹Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 127; ¹⁰Там же. – С. 117; ¹¹Там же. – С. 121; ¹²Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974. – С. 52; ¹³Попливанов Е.Д. По поводу "звуковых жестов" японского языка // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – С. 296; ¹⁴Станиславский К. С. Работа актёра над собой. – М., 1938. – С. 387–398; ¹⁵Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 128; ¹⁶Долгова О.В. Семиотика неплавной речи. – М., 1978. – С. 71; ¹⁷Там же. – С. 49; ¹⁸Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 247; ¹⁹Якубинский Л.П. О диалогической речи // Язык и его функционирование. Избр. раб. – М., 1986. – С. 17–58; ²⁰Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 121.

Адріана Бігарі,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ОЗНАКИ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ У СІМЕЙНОМУ ДИСКУРСІ

Мова має діалогічну природу (М.М.Бахтін), основною одиницею якої є висловлювання, яке не може розглядатися ізольовано від мовного контексту, від інших висловлювань. Причому певне висловлення завжди перебуває в діалогічних відношеннях з попередніми та наступними одиницями мови.

У лінгвістичній теорії існує багато визначень діалогу, але, незважаючи на різноманітність формулювань, вони всі характеризують діалог як інтерактивний процес обміну інформацією у вигляді висловлювань-реплік, які послідовно чергуються та пов'язані відношенням "стимул-реакція". До його суттєвих ознак належать також такі, як наявність двох або більше співрозмовників, їх поперемінна участь у висловлюванні думок, тематична зорієнтованість, обмежуваність у часі та просторі, процеси кодування та декодування у свідомості кожного зі співрозмовників, наявність етичних правил, розробка спільними зусиллями когерентної структури розмови.

Діалог є відкритою системою, яка адаптується до умов середовища, в якому вона функціонує. Питання про те, що можна вважати середовищем чи контекстом щодо одиниць мовленнєвої комунікації, є дискусійним у лінгвістичній літературі. На наш погляд, ієрархія контекстів Т.К.Пудровської є найповнішою класифікацією. Узагальнюючи різні погляди вчених відносно по-

няття середовище, дослідник розрізняє три теми контекстів: мікроконтекст (міжособовий, вузькопрагматичний комунікативний контекст), макроконтекст (соціокультурний контекст) і метаконтекст (когнітивний контекст)¹. Сім'я – соціокультурне середовище макроконтексту, до якого завдяки саморегуляції пристосовуються структура, ознаки та види діалогу.

Характеристичною ознакою сімейного діалогу ми вважаємо наявність великої кількості реплік, які часто не пов'язані відношенням "стимул-реакція". Тому надзвичайно складно або ж взагалі неможливо досліджувати структуру діалогу на основі мовленнєвих актів. На наш погляд, діалог слід розглядати як складну комунікативну дію, яка містить "мінімальні діалогічні одиниці". За провадженням А.Барановим та Г.Крейдліним термін позначає послідовність пов'язаних однією темою реплік двох учасників діалогу. Вона починається з абсолютно незалежного і закінчується абсолютно залежним мовленнєвим актом.² Кількість мінімальних діалогічних одиниць – різних ґатунків, причому найбільші за кількістю реплік нараховують 43-46 реплік, та 6-8 – в сімейному діалозі є невизначеною, він може містити від однієї до декількох одиниць. У нашому дослідженні були проаналізовані діалоги мінімальних діалогічних одиниць. Наводимо один з таких діалогів між дружиною та чоловіком [1], який містить 6 мінімальних діалогічних одиниць.

[1] Finn: Hi, Sam. So, how come you here? [...]

Grandma: Oh, yeah.

Sam: Did you go swimming?

Finn: Yeah.

Sam: I took this wall out here. Between the kitchen and the dining room. See this section here? [...]

Sam: No. It's just a possible use of the space.

Finn: You expect me to have babies right away? [...]

Finn: Well, fine, Sam, but this isn't something I want to be thinking about now. I'm trying to finish my paper.

Sam: Well, you went swimming. [...]

Sam: That's bullshit. You're gettin' cold feet. [...]

Sam: Okay. The extra room would be your office and you want. Um...Whatever. Um, want a built-in desk or shelves? What do you want? [...]

Sam: Doesn't...care.

Кожна наступна мінімальна діалогічна одиниця залежить від попередньої темою (привітання/причина приїзду, плавання, квартира, дитина, вільний час, погляд, квартира), а також має власні абсолютні мовленнєві акти. Абсолютно незалежні акти виражені такими мовленнєвими актами: мовленнєвим актом (чи соціальною формулою) привітання 'Hi, Sam', питанням 'Did you go swimming?', репрезентативом 'I took this wall out here', питанням 'You expect me to have babies right away?', опосередкованими констативами (виражають звинувачення) 'Well, you went swimming', 'You're gettin' cold feet', опосередкованим констативом (виражає питання) 'The extra room would be your office and you want...'. Серед вищезазначених актів до керівних мовленнєвих актів

(master speech acts) ми відносимо привітання, питання, а також опосередковані мовленнєві акти констативи звинувачення та вимоги відповіді. Ілюстративна мета останніх присутня імпліцитно та виводиться адресатом завдяки його комунікативній компетенції. Звичайне розповідне речення (репрезентатив) містить слабкий і неоднозначний мовленнєвий стимул. Спектр відповідей може бути дуже широким. Вибір найбільш адекватної реакції залежить від типу мовлення. У даному випадку адресант сам надає додаткову інформацію. Абсолютно залежні мовленнєві акти виражені вторинними репліками, їхній дескриптивний, оцінний, пояснювальний або який-небудь інший характер, а також тема залежать від мовленнєвого акту-стимулу. В інших репліках склалася семантика згоди, заперечення та допущення, викриття, спростування, відмови. Підтвердження цього є абсолютно залежні мовленнєві акти нашого прикладу [1] : згода 'Yeah', заперечення з поясненням 'No. It's just a possible use of the space', виправдання 'I'm trying to finish my paper', експресив-заперечення 'That's bullshit', згода 'Okay', експресив 'Doesn't care'. Як бачимо, адресат може прийняти чи відкинути запропоновану йому програму, погодитися чи заперечувати, задовольнити прохання чи відмовитись. Абсолютно залежний мовленнєвий акт, виражений експресивом, відповідає певному виду діалогічного мовлення й емоційно-напруженому стану мовця. Щодо заперечень, то їх вторинність багаторазово підзначалась як логіками, так і лінгвістами. Діалог є найбільш сприятливим підґрунтям для ствердження та заперечення, в якому вони розділяються між різними мовцями.

Теорія мінімальної діалогічної одиниці дає змогу членування діалогу на мінімальні одинці, на основі якого легше досліджувати зв'язність дистантно розташованих сегментів, а також легше стежити за тематичною мережею діалогу. Проте, на наш погляд, все ж існує один істотний недолік цього методу: складно або взагалі неможливо чітко виділити абсолютно залежні та абсолютно незалежні мовленнєві акти, а це означає, що і межі мінімальних діалогічних одиниць є дискусійними. У наведеному прикладі двоїстою є абсолютна незалежність мовленнєвого акту 'Well, you went swimming'. З одного боку, було б помилково ідентифікувати мовленнєвий акт-констатив 'I'm trying to finish my paper' як безпосередній акт-стимул, але, з іншого боку, опосередкований мовленнєвий акт докору, виражений констативом, 'Well, you went swimming', без сумніву, необхідно розглядати як реакцію у відповідь, викликану попередньою реплікою. Підставою для виникнення такої неоднозначності є сама природа спонтанного діалогу в сімейному спілкуванні: по-перше, діалог являє собою процес, топіки якого не є заздалегідь фіксованими, статичними, а, по-друге, учасники відмовляються серед інших від конверсаційної максими манери мовлення Грайса, а саме: ясності, однозначності та послідовності мовленнєвої діяльності.

Незважаючи на спонтанний характер сімейного діалогу, він все ж є цілеспрямованою діяльністю, яка включає як мінімум дві взаємопов'язані частини – мовленнєвий акт і його перлюкувативний ефект. Мовець повністю кладається на свою оцінку при виборі прагматичних засобів для здійснення поставленої ним мети. Її успішність і когерентність діалогу залежать від того, наскільки чітко по-

створення мета, від можливості її виконання, правильності вибраної діалогічної стратегії, можливих наслідків для адресата, його доброї волі.

Відаємо, на наш погляд, здається класифікація Т.А. ван Дейка та В.Кінча, які розрізняють локальне та глобальне відношення когерентності. Локальна дискурсивна стратегія покликана зв'язувати дві суміжні пропозиції або мовленнєві акти. Глобальну дискурсивну стратегію розуміють як вербальну форму, яку мовець використовує для кристалізації мікрорівневого зв'язку між дистантно розташованими сегментами, – макроструктурою діалогу. Тому дослідження когерентності сімейного діалогу доцільно проводити на таких трьох рівнях: пропозиційному/семантичному, мовленнєво-актовому/прагматичному, макроструктурному/топікальному.

У бесіді категорію когерентності необхідно розглядати "не як її інгерентну властивість, а як результат договірною процесу між комунікативними партнерами. Під час мовленнєвої взаємодії комуніканти вдаються до використання дискурсивних стратегій, спрямованих на досягнення міжособистісного розуміння. "Ці стратегії можуть бути імпліцитними, коли внутрішня, смислова структурованість (когерентність), без якої текст/дискурс немислимий, існує в 'абсолютно латентній формі', або експліцитними – у випадку введення мовцем у текстуру бесіди вербальних 'прагмосигналів' (Селіванова), якими виступають дискурсивні маркери"³. Ці мовні елементи частково втратили первинну семантику, що визначило їх "прагматикалізацію"⁴.

На підставі аналізу прикладів сімейного діалогічного мовлення окреслюється тенденція використання імпліцитного, не вираженого мовними елементами, зв'язку між пропозиціями, мовленнєвими актами чи макроструктурами діалогу. На семантичному рівні зафіксовано використання тільки трьох дискурсивних маркерів, а саме: копулативного 'and', диз'юнктивного 'or' та адверзативного 'but' сполучників. Хоча продуцент часом вдається до поєднання пропозицій зв'язкою 'and' та 'but', все ж частіше перевага надається безсполучниковому перерахуванню ([2] husband:... You're a beautiful woman. {but} I don't deserve you). Сполучник 'and', можливо, найбільше з усіх інших копулативних сполучників зазнав прагматикалізації, ставши заповнювачем інформаційного вакууму при перевазі емоційного над раціональним ([3] mother: Well. Um–We ran into each other a couple of months ago and thought we'd have a dinner and you know catch up and ... [sighs]).

Формальні маркери відношення причини та наслідку – сполучники 'because', 'so' та прислівник 'since' – є нехарактерними для цього рівня, але, незважаючи на їх пропущення, каузативний зв'язок все ж відчувається навіть тоді, коли адресат знаходиться під впливом емоційного збудження: ([4] husband:.. I don't deserve you. {since} I'm a pathetic excuse for a husband). Звичайно, використання продуцентом дискурсивних маркерів полегшує розуміння реципієнтом інтенцій і мовленнєвих кроків мовця ([5] Finn: You were supposed to give me three months, three

³Терміни *пропозиційний, мовленнєво-актовий, макроструктурний рівні* запозичені від Т.А. ван Дейка та В.Кінча [Дейк, Кінч 1988]; терміни *семантичні, прагматичні та топікальні рівні* належать С.В.Засекіну [Засекін 2001].

months, so I could get my head together), але сімейний діалог зазвичай не дотримується жорстких соціальних програм ([6] Finn: Well, it's too late. {because} The imprint's been made. {and} I'm a mess {now}!).

На прагматичному рівні зв'язність реплік забезпечується або прагматичними маркерами, або ж узгодженістю ілюктивної сили висловлювань. У наших дослідженнях були зафіксовані такі вербальні "прагмосигнали": прислівники (well, then), сполучники (and, but, because, so), дієслова (look, listen), звертання, повторення, слово okay, вигук 'oh', "речення пропоземного типу" (I know, you know).

При сімейному спілкуванні вербальні прагмосигнали топікального рівня успішно замінюються тотожністю аперцепційних мас учасників мовлення, оскільки вони є духовно близькими людьми, які розуміють один одного "з півслова" і завжди знають "у чому річ"⁵.

Тотожність стійких елементів аперцепційної маси дозволяє адресантові та адресату економити засоби словесного вираження, дає можливість для здійснення розуміння через здогади та натяки. Інформативна повнота повідомлення може бути забезпечена інтонацією, мімікою та жестами. Проаналізований нами полілог між двома сестрами та внучкою однієї з них [7] ілюструє заміну комунікантами-сестрами конкретного явища вказівними займенниками 'this' та 'it'. Розуміння один одного відбувається завдяки тотожним аперцепційним масам. Внучка ж відчуває ускладнення в розумінні діалогу між сестрами не тому, що вона не розуміє слова 'this' та 'it', а через відсутність у її розпорядженні "аперцепційних ключів".

[7] Gladly: Why are you bringing this up right now?

sister: You brought it up.

Gladly: Fine. You wanna tell her? Go tell her. I don't care.

Granddaughter: Tell me what? [...]

Діалог у сімейному дискурсі вирізняється певними характерними для нього ознаками, а саме: невизначеною кількістю мінімальних діалогічних одиниць, складною тематичною мережею, обмеженістю експліцитного зв'язку між пропозиціями та мовними актами. Когерентність на топікальному рівні зазвичай забезпечується аперцепційними масами мовців.

¹Гудровская Т.Н. Разговорный дискус и концепции речевой системности // Вестн. Междунар. славянского ун-та. – Х., 2001. – № 1 (4). – С. 55–56; ²Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Иллокутивное вынуждение в структуре диалога // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 84. ³Заськін С.В. Дискурсивні маркери англомовної бесіди: когнітивно-прагматичний аспект // Лінгвапакс – VIII. ⁴Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – С. 327; ⁵Якубинский Л.П. Язык и его функционирование. М., – 1986.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПУНКТУАЦІЇ
(до питання про новий правопис)

Зараз активно розробляються на новій теоретичній базі правила орфографії, видається необхідним і перегляд теоретичних засад такої важливої частини правопису, як пунктуація.

З огляду на те, що більшість правил пунктуації регламентує постановку розділових знаків в кінці чи середині речення, звичним є погляд на систему пунктуації як синтаксично орієнтовану. Засвоєння правил уживання розділових знаків відбувається в процесі вивчення певних розділів граматики і не спирається на якусь єдину теорію (пор. правила 1 та 2)²: "Крапка ставиться:

1. У кінці розповідного речення... 2. У кінці пов'язаних між собою частин розповідного тексту, коли автор хоче навмисно подати їх інтонаційно відокремленими одна від одної."

Тим часом пунктуація є однією з систем графічного оформлення письмового тексту як складного цілого і потребує відповідного теоретичного обґрунтування³. Отже, теорію пунктуації слід розробляти, виходячи з призначення останньої: пунктуація – це графічна система одиниць (спеціальних символів – на відміну від букв) для позначення поділу тексту на його структурні складові. Теорія пунктуаційної системи має бути описом тих текстових складників, які позначаються розділовими знаками. Функція розділових знаків у процесі позначення (кодування) певних аспектів структурної організації тексту повинна бути оптимальною, тобто не заважати, а тільки допомагати авторові втілювати свій задум, а читачеві – адекватно його розуміти.

Історично доведено, що становлення системи пунктуації відбувається одночасно з розвитком літературної мови; поступово вводяться знаки і правила, періодично (коли накопичуються нові відомості про будову мови чи тексту т.ін.) система правил піддається перегляду.

Завдання цієї статті автор убачає в тому, щоб 1) звернути увагу на необхідність перегляду теоретичних засад української пунктуації, 2) довести необхідність базування цих засад на сучасній теорії тексту.

Розглянемо пунктуаційне оформлення двох уривків з роману Михайла Стельмаха "Кров людська – не водиця" (Київ, 1967. – С. 69 – 70). Речення пронумеровані для зручності аналізу (див. Іл. 1). У цих уривках розповідається про враження і думки персонажа по дорозі додому (після довгої відсутності), відтворюються картини ночі, природи.

І. 1) *Данило Підопригора сходить з дороги і прямує навпростець, на болюто: так набагато ближче додому, та й коли за ним подумують погнатися Пошиба з Бараболою – сюди не наважаться піти.*

2) *Збоку, очевидно в просі, обізвалась куріпка, на її голос відгукнулося ще два птахи, під ногою тихо писнула вода, і земля почала прогинатись.*

3) Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на не-виразно окреслені хмари.

4) І ці мазки поперед місяця лягли на темінь невеличкого озеречка.

5) Запахло отруйною чемерицею, іржавим боліголовом, кислим корінням.

6) Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів, переходить у щільни, затягнуті травою, незабаром і вони зникають, і чиста зелена подушка прогинається, рветься під ногою людини.

7) Тоді спокійно витягай ногу і, не спиняючись, пружинь уперед.

8) Праворуч, неначе в чародійному краю, розкрилось рівне коло плеса.

9) Місяць навпіл проорав на ньому золоту скибу, а навколо неї така глибока темінь, мовби хто настоював воду на чорному камені.

10) І птиця тут чорна розкльовує місячне сяйво, виминає ним свої крила.

11) Данило задумано обходить озеро, на якому місяць ширше веде свою оранку, а качки навіть не обертаються на ходу людини: очевидно, давно їх ніхто не половав.

12) За другим плесом він купинами обходить "вовчу пастку" – вікно, затягнуте болотяною кашкою і цвітом, – втискається в зарості вовчого лика, яке вже красується своїми сережками, і знову потрапляє на ледве помітні сліди.

II. 13) Попереду, в глибині ночі, махає веселими крилами високий вітряк, над ним, як млинове коло, підводиться місяць, а хмари навкруг нього зовсім білі, мов лебеді; він ніколи ще не бачив уночі таких чистих хмар, він ніколи не міг подумати, що його може так схвилювати простий вітряк, ця добра птиця, яка тягнеться крильми і до місяця, і до землі.

14) Недовго роздумуючи, він іде прямо до вітряка. 15) Кого ж першого зустрине з свого села і чи пізнають його? 16) Біля вітряка немає ні одної підводи, ні одної конячки. 17) Це дивує і радує Данила: значить, не завізно сьогодні. 18) По скрипливих східцях під посвист крил він підіймається наверх, відчиняє легенькі дверята.

Перший уривок складається з чотирьох абзаців, різних за кількістю речень, наприкінці яких стоїть крапка або знак питання (1, 6, 3, 2), другий – з двох абзаців (1, 5 речень). Абзаци є суто текстовими одиницями, вони відділяються один від одного більш ніж одним пробілом, а перше речення абзацу записується з нового рядка. Пробілом відділяються у тексті також окремі вживання слів. Отже, за своїм призначенням пробіл – розділовий знак (так само як абзацний відступ, хоч це не є загально визнаним).

У першому уривку 12 речень, у другому – 6. І за будовою, і за кількістю слів форм речення дуже різні. Але, наприклад, граматично однаково оформлені речення (сполучником і на початку) по-різному поєднуються з попереднім контекстом – див. речення 2, 4, 6, 10. Автор "веде" нас по тексту своїм маршрутом, щоб ми побачили і відчули зображуване, як це бачить і відчуває персонаж. Тому й розділові знаки поставлені саме так, а не інакше. В цьому відповідь на численні питання типу: чому подібні речення не однаково оформлені різними авторами і чи не винна в цьому система пунктуації? Система пунктуації не винна, навпаки, вона надає авторові можливості вибору знака.

З другого боку, при написанні тексту неможливо вийти за межі мовного матеріалу. У розпорядженні мовця є тільки словник і граматики, зокрема синтаксичні моделі, за зразками яких будуються речення. Утворення або ж запозичення нових слів чи конструкцій відбувається відповідно до граматики рідної мови. Синтаксичною наукою доведено, що існує обмежена кількість типів граматичних речень і зв'язків між ними. Наявність великої різноманітності текстових речень пояснюється тим, що вони є саме текстовими одиницями, а не тільки синтаксичними; позначення їхньої більшої чи меншої контекстної зв'язності визначається за допомогою різних мовних засобів, а також розділових знаків. Тож розуміння того, чому речення тексту має певну структуру, неможливе без звертання до композиції більшого контексту. Вживання мовних засобів кожної мови підпорядковане законам побудови тексту, але ці засоби змушують, у свою чергу, враховувати їх специфічність (цю взаємозалежність добре ілюструють труднощі перекладу текстів з однієї мови на іншу).

Таким чином, використання, наприклад, простого правила "Крапка ставиться у кінці розповідного речення" потребує знань як синтаксичної теорії, так і теорії тексту, що накопичила багато фактів про закони побудови зв'язного тексту.

Проаналізуємо інші приклади пунктуаційного оформлення у вибраних уривках. Так, на позначення того, що попередня частина речення 1 пояснюється наступною його частиною, поставлена двокрапка, а тире в цьому ж реченні показує, що після нього йде висновок з того, про що йдеться в попередній частині речення. Ці два знаки несуть подвійну інформацію: відділяють частини речень у складному реченні й одночасно вказують на смислові відношення між ними. Експлікація відповідних смислових відношень є основним призначенням названих розділових знаків, вони ставляться між частинами тексту будь-якої структури, тим самим вказуючи на існування "надграматичних" текстових одиниць з відповідною інформаційністю типу пояснюване – пояснювальне та вихідне – висновок. В аналізованому уривку ці визначені нами одиниці з додатковою інформаційністю перебувають у межах текстового речення.

За допомогою розділових знаків можна вказати на наявність уточнювальної, побіжної або ж другорядної частини викладу на противагу основній (тобто текст можна подати як поділений на основний і неосновний виклад). Звичайно для цього використовують парні розділові знаки, що мають між собою ієрархічні відношення, а саме дужки, тире, коми. Дужки ніяк не пов'язані з синтаксичними одиницями і можуть виділяти частину тексту будь-якого обсягу. Текстові одиниці, найтісніше пов'язані з основним текстом і виражені найчастіше словосполученням чи словом, виділяються комами (у 1 *навпростець, на болото*, у 13 *попереду, в глибині ночі*). Приклад з 12 речення показує, як вводиться в текст уточнення з більш складною конструкцією і додатковими розділовими знаками: *"вовчу пастку" – вікно, затяжане болотяною кашкою і цвітот, –*. Парні коми є багатофункціональним розділовим знаком, так само, як і непарна кома. Парними комами виділяються синтаксичні звороти (якщо автор не надає їм якогось додаткової ваги): у 3, 6, 7, 12, 14 дієприкметникові або дієприслівникові, у 8 та 13 порі-

вняльні. Лапками виділяються, крім цитат і чужих слів, слова з незвичним значенням (див. попередній приклад з уривка).

Ієрархічні відношення існують у ряді розділових знаків крапка – крапка з комою – кома, що добре видно з речення 13. Закінчене з позиції автора речення позначається крапкою. Крапкою з комою воно поділене на дві половини, різні за змістом. У першій бачимо опис того, що бачить персонаж, у другій ідеться про його думки з приводу баченого. Частини речення у першій і другій половинах пов'язані між собою тісніше, ніж самі половини. Читач, можливо, зрозумів би це і без знака крапки з комою, адже тут є й інші засоби зв'язності, наприклад повтор сполуки слів *він ніколи* із займенником у ролі підмета і заперечної частки перед присудком, які утворили однакові структури у двох послідовно розташованих реченнях, розділених комою. Але знак пунктуації прискорює це розуміння, його роль експлікатора композиції речення цілком виправдана. "Надлишковість", дублювання інформації взагалі характерні для тексту, вони забезпечують точність передачі задуму. Загальний характер правил пунктуації у багатьох випадках забезпечує правильне розуміння тексту, особливо коли інші засоби не використовуються.

Виходячи з аналізу вживання розділових знаків у текстах, вважаємо за можливе стверджувати, що система пунктуації слугує засобом експлікації певних частин текстової структури. Зв'язний текст, особливо текст високохудожній, має складну інтегровану структуру нелінійного типу, в ній переплетені і враховані структурні особливості всіх рівнів мови, результати дії законів мовлення і мислення.

Людина через свої психофізичні властивості може сприймати мовлення (у звуковому чи письмовому вигляді) послідовними порціями. Тому за певними правилами цілісний текстовий твір перетворюється на лінійну послідовність звуків або графічних знаків, у якій зберігається нелінійна структура; для позначення меж одиниць текстової композиції (структурних складових) та їхньої значущості використовуються численні засоби – лексичні, синтаксичні, порядок слів, повтори т.ін., інтонація (в усному варіанті). У процесі розвитку письмового варіанту мовлення поступово виробилася система спеціальних символів – розділових знаків.

Відомо, що кількість пунктуаційних правил у різних мовах (тих, у яких розділові знаки ідентичні, наприклад, англійській чи російській) не однакова⁴. Це залежить від кількох факторів. Найважливіші з них – синтаксична будова речення та традиція. Визначення того, чи є українська система пунктуації оптимальною, має бути предметом спеціального дослідження на великому матеріалі текстів різних стилів, що в сучасних умовах є цілком реальним завданням завдяки широкому використанню комп'ютерів у лінгвістичних дослідженнях. Результати такого дослідження, проінтерпретовані з позицій сучасної теорії тексту, стануть цінним фактичним і теоретичним матеріалом у роботі над новим українським правописом.

¹Критская В.И. Употребление знаков препинания в несинтаксических целях // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 200–222;
²Український правопис. – К., 2003. – С. 130; ³Критская В.И. Знаки препинания как текстообразующие единицы (автоматизация анализа и редактирования в научном тексте): АКД. – К., 1991;
⁴Кобринна Н.А., Малаховский Л.В. Английская пунктуация. – М., 1961. – С. 118, Моисеев А.И. Система знаков препинания в русском языке // РЯШ. – 1981. – № 6. – С. 65–68, Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 416.

Зеновій Терлак,
Львівський університет імені Івана Франка

КОДИФІКАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ НОРМ У СЛОВНИКУ

Синтаксичні норми залишаються однією з найменш досліджених ділянок граматичної системи української мови. Це почасти зумовлено тим, що для вивірених і обґрунтованих рекомендацій дослідник повинен мати в своєму розпорядженні значний фактичний матеріал, який би репрезентував синтаксичну структуру текстів різної функціональної спрямованості, різних авторів і на різних синхронних зрізах. Процес нормування синтаксичної сполучуваності ускладнюється й тим, що у сфері синтаксичних зв'язків між словами надзвичайно розвинена варіантність. Надати перевагу одній структурі над іншою або ж виявити її нормативний чи ненормативний характер можна лише на основі комплексного аналізу значного фактичного матеріалу. Це допоможе об'єктивізувати характер синтаксичної норми і вбереже дослідника від поспішних висновків та рекомендацій.

Розвиток синтаксичної варіантності зумовлений як внутрішньосистемними чинниками (дія структурно-семантичної аналогії), так і зовнішніми (вплив граматичної системи іншої мови). Для тих мов, що розвиваються природно, без нав'язливого диктату чужої граматичної структури, основні причини змін і хитань у виборі керованого слова кореняться всередині самої системи мови. Тому все, що є в мові, має свої об'єктивні причини, і завдання лінгвіста – відібрати ті факти мовної реалізації, які на даному етапі свого розвитку суспільство вважає правильними і зразковими. Зовнішні чинники, що можуть розхитувати усталені норми, є "тимчасовими, мінущими", що "лише активізують можливості, запрограмовані системою мови"¹. Інакше виглядає справа в українській мові, яка в умовах бездержавності була насильницьки приречена функціонувати упродовж віків у силовому полі чужої граматичної системи. Саме тривалий вплив російської мови спричинив помітну деформацію української синтаксичної системи.

В українській лексикографії поки що відсутні спеціальні видання, які б кодифікували синтаксичну сполучуваність лексем, тому найважливішим джерелом синтаксичних норм виступають тлумачні та перекладні словники. Наприклад, у передмові до "Словника української мови" зазначено, що він залишається тлумачно-нормативним виданням, і це досягнуто ілюстраціями, які "дають живі приклади правильного вживання слів та підтверджують їх стилістичну характеристику"². Очевидно, це стосується і синтаксичних характеристик, що супроводжують ту чи іншу лексему.

Дослідники неодноразово вже вказували на те, що в словниках синтаксичні норми відображені лише принагідно. Наприклад, особливості керування вказано здебільшого при дієсловах, а синтаксичні властивості іменних частин мови відображені слабо, синтаксичні позначки часто є неповними, подані непослідовно, внаслідок чого слова з однаковими синтаксичними властивостями часто мають різні синтаксичні характеристики.³ Але найважливіше, що вимагає з'ясування. – наскільки об'єктивними є відображені в словнику синтаксичні норми.

Як засвідчує "Список скорочень літературних джерел словника", його укладачі при добірї ілюстративного матеріалу керувалися передовсім ідеологічними міркуваннями. Маємо тут чимало перекладної літератури – праці класиків марксизму-ленінізму, різного роду партійні документи, домінантною рисою яких було "максимальне використання спільних з російською мовою мовних засобів, у тому числі й спільних синтаксичних конструкцій"⁴, твори О.Грибоедова, О.Пушкіна, В.Белінського, М.Чернишевського, М.Горького, В.Маяковського, М.Шолохова, перекладені з російської мови підручники, посібники і науково-популярні видання. Українську джерельну базу засвідчують твори, мовно-стильова якість яких не завжди висока. Ілюстративний матеріал насичений конструкціями, які копіюють керування співвідносних російських дієслів і нівелюють синтаксичну специфіку української мови. Порівняй: *День за днем і вона потроху опанувала тією премудрістю* (треба: **ту премудрість**) – (В.Речмедін – V, 702)⁵. *Він звук здавна радїти кожному слову Гоголька і не зраджував цїй звичці* (треба: **цю звичку**); *уважно вслухався в зміст написаного, милувався своїм молодим другом* (О.Полторацький – III, 696). *Магда зрозуміла, що над нею* (треба: **з неї**) *покепкували* (Ю.Збанацький). *Над Шмалієнком* (треба: **зі Шмалієнка**) *Цимбал завжди глузує* (І.Багмут – II, 87) та ін.

Свого часу Б.Антоненко-Давидович, порушивши питання про потребу спільної боротьби письменників і лінгвістів за високу культуру української мови, не без підстав критикував тих мовознавців, які виправдовувалися, що "письменники пишуть твори, а укладачі словників беруть із цих творів слова, записують їх у картотеку, потім переносять у словники"⁶. "Тут само собою виникає питання, – писав він, – а хто й коли змушував чи змушує укладачів безоглядно тягти до словників усякий непотріб? Та працівники, що записують до картотеки слова, – не збирачі утилю, яким байдуже, що збирати й як, аби збирати, а – науковці, яким рекомендується не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні й фразеологічні норми тої мови, над якою вони працюють, а й визначатися чуттям мови, вмїти елементарно розрізнати, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне для мови, а що – штучне або скальковане. Не можна-бо приглухуватому або й зовсім глухому доручати перевіряти нотний запис щойно проспіваної пісні!"⁷.

Низька мовна якість літературного джерела спотворює наші уявлення про характер синтаксичного ладу української мови. Влучно про це писав М.Рильський у своїй "Розмові про мову": "Синтакса наших письменників збивається раз у раз на просте калькування, механічне відтворення – слово по слову – російсь-

ких зворотів. Ми глибоко шануємо мову Пушкіна і Толстого, [...] але ж хіба це дає нам підставу заперечувати, що мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, свій колорит і що секрет того запаху й колориту полягає передовсім у синтаксі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів⁸. І наводив серед інших і такий приклад: "Сміятися *над* ким" теж звило собі тепленьке кубельце в нашій письменстві, і хоча тут хтось би міг послатись на приклад Шевченка ("а *над* нею, молодую, поганець сміється"), але ж уся мовна і літературна практика промовляють за конструкцію "сміятися з кого"⁹.

Тлумачний словник української мови подає при дієсловах *сміятися*, *насміятися*, *посміятися*, *насміхатися*, *глумитися*, *знуцатися*, *кепкувати*, *кпити* паралельні керовані форми – з *кого* і *над ким*, причому в одних випадках зазначено, що форма *над ким* уживається рідше або рідко, а в інших – обидві форми подано як рівноправні (порівн.: *насміхатися* – з *кого*, рідше *над ким*, але *глумитися* – з *кого*, *над ким*). Дехто з мовознавців поспішає зробити з цього відповідні висновки. Так, М.Кобилянська, аналізуючи особливості дієслівного керування, розглядає і сполучуваність дієслів глузування. Авторка стверджує, що в мові творів українських письменників першої половини XIX ст. надзвичайно поширеними є конструкції з прийменником з (74,1%), а структури з прийменником *над* займають незначне місце (15,8%). Далі дослідниця зауважує: „У сучасній українській літературній мові, як свідчить "Словник української мови", конструкції з + родовий та *над* + орудний відмінки є рівноправними. Тому можна зробити висновок, що для сучасної української літературної мови типовими є керування при дієсловах глузування як з родовим відмінком з прийменником з, так і з орудним з прийменником *над*"¹⁰. Але чи можна дані тлумачного словника беззастережно вважати фактом кодифікації синтаксичної норми, навіть якщо при цьому є посилання на мову авторитетного класика? Адже, як зазначав польський дослідник В. Дорошевський, "факту вживання якоїсь форми великим письменником ще не досить для визнання її зразковою"¹¹. Подібні думки висловлюють й інші вчені. "Було б помилкою, – наголошує Р.Гельгардт, – применшувати роль письменників у становленні мовних норм, але не можна вважати мовну практику художників слова позбавленою всяких недоліків і ставитися до лінгвістичних переконань письменників як до незаперечної догми [...]. Якість джерела може бути високою, проте ця обставина, як легко переконатися, ще не робить цю мовну форму ні загальноновживаною, ні універсально-зразковою в тих випадках, коли вона типова лише для одного різновиду мовної діяльності"¹².

У мовознавстві існує думка, що стосовно тлумачних словників "лексикографічний пуризм" не виправдовує себе, бо вони поєднують у собі завдання і нормативного, і об'єктивно-історичного опису лексики на великому часовому проміжку розвитку мови. Ця суперечність і є причиною того, що від тлумачних словників не можна вимагати категоричної кваліфікації "правильно" чи "неправильно" стосовно нинішньої норми, оскільки вони виступають скарбницею мови, в якій відображені як сучасні мовні факти, так і ті, що вживались в ній раніше¹³.

Якщо погодитися з тим, що тлумачний словник фіксує не тільки нормативну сполучуваність слів, а й відображає ті зв'язки між словами, що з позицій сучасної норми треба кваліфікувати як застарілі, не характерні для сучасного стану розвитку мови, то в інших типах словників, зокрема перекладних, потрібно відображати тільки нормативну сполучуваність слів. На практиці спостерігається великий різнобій у нормативних рекомендаціях, що відображені в наших лексикографічних джерелах. На дані тлумачного словника орієнтуються укладачі інших словників, зокрема перекладних, орфографічних тощо. Внаслідок некритичного підходу до оцінки синтаксичних варіантів вони узаконюють і такі синтаксичні структури, які на сьогодні треба вважати ненормативними. Прикладів такої "кодифікації" можна знайти безліч. Наприклад, тритомний російсько-український словник рекомендує: **насмехаться** (над кем-чем) – *насміхатися, глузувати* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); разг. *келкувати, кпитися* (з кого-чого, над ким-чим); *глумитися* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); **смеяться** (над кем-чем) – *сміятися* (з кого-чого, *реже* над ким-чим); *келкувати, кпити, кпитися* (з кого-чого, над ким-чим); **болеть** (чем) – *хворіти* (на що, чим) і т. ін. Застереження укладачів словника про те, що вони "прагнули відбити [...] нові якості, вироблені українською мовою в радянський період свого розвитку"¹⁴, тільки засвідчує, що упродовж майже всього ХХ ст. розвиток української мови офіційно трактували лише в плані українсько-російських мовних зв'язків, причому російській мові було відведено роль "могутнього засобу збагачення" лексико-граматичної системи української мови. Не зрозуміло тільки, у яких ситуаціях перекладач може послуговуватися тим лексичним відповідником, що супроводжується рубрикою *реже*.

Якщо словник Д.Ганича та І.Олійника пропонував до російських конструкцій *ходить за грибами, учиться чому, обучаться чому* відповідники *ходити по гриби, учитися чого, навчатися чого*, то тритомний узаконював уже паралельні форми *ходити по гриби (за грибами); учитися чого, рідко чому; навчатися чого, рідко чому*.

Ще у "Словарі української мови" за редакцією Б.Грінченка при дієсловах *женити, женитися, оженилися* вказано керовану форму – з *ким*¹⁵, і таку сполучуваність підтверджує наведений ілюстративний матеріал. Тільки таку керовану форму рекомендують словники І.Огієнка і Г.Голоскевича.¹⁶ Але тлумачний "Словник української мови" узаконює "*женитися на кому, рідко з ким*" і підтверджує таке вживання ілюстрацією з Т.Шевченка "*Не женися на багатій, Бо вижене з хати, Не женися на убогій, Бо не будеш спати*", хоча ще О.Курило зауважувала, що в Шевченка це "вплив російської складні".¹⁷ Аналогічно подано й керування дієслова *оженитися* – *на кому, рідко з ким*, тобто питомо українську форму знову супроводжує, як говорив Б.Антоненко-Давидович, ота "фатальна рубрика *рідко*".

Чужі впливи особливо небезпечні в царині синтаксису. Небажані запозичення, наприклад, у словниковому складі не руйнують глибинних основ мовного механізму, бо вони відбуваються немовби на поверхні мовної системи і згодом їх можна безболісно позбутися. Але всякі зміни в синтаксисі зачіпають

підвалини цілої мовної будівлі. Синтаксична структура, на відміну від лексичної, є постійною основою мови. Як влучно зауважував М.Гладкий, "яким би мінливим не був матеріал нашої поточної лексики, він є тільки потік, що біжить у певних берегах мовних синтаксичних норм, може, таких же тривких і довговічних, як річища великих водяних мас, що змінюються тільки на протязі геологічних періодів".¹⁸ Деформація синтаксичної системи з першого погляду менш помітна, зате наслідки її далеко глибші й шкідливіші, бо структура речення, зв'язки між словами, вся ота "мовна архітектура" становить ту "найважливішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови".¹⁹

Наявність у словниках, які повинні стояти на сторожі літературної мови, zdeформованих структур переконує, що синтаксичні норми української мови потребують найпильнішого вивчення і системного впорядкування.

¹Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 164;
²Словник української мови : У 11 т. – К., 1970–1980. – Т. 1. – С. 5; ³Апресян Ю., Жолковский А., Мельничук И. Об одном способе изучения сочетаемости слов // Русск. язык в национ. шк. – 1969. – № 6. – С. 61–71; ⁴Багмут Й.А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К., 1968. – С. 289; ⁵Тут і далі римська цифра позначає том "Словника української мови", арабська – сторінку; ⁶Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К. 1991. – С. 191; ⁷Там само. – С. 192; ⁸Рильський М. Як парость виноградної лози. – К., 1973. – С. 46; ⁹Там само. – С. 45; ¹⁰Кобилляньська М.Ф. Із спостережень над дієслівним керуванням // Укр. мов-во. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 44; ¹¹ // Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 108; ¹²Гельгардт Р.Р. О языковой норме // Вопросы культуры речи. – М., 1961. – Вип. 3. – С. 28–31; ¹³Скворцов Л.И. Культура языка – достояние социалистической культуры. – М., 1981. – С. 166–168; ¹⁴Русско-украинский словарь : У 3 т. – К., 1980–1981. – Т. 1. – С. XVII; ¹⁵ // Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1909. – Т. III. – С. 44; ¹⁶ // Огієнко І. Український стилістичний словник. – Львів, 1924; ¹⁷Голоскевич Г. Правописний словник. – Нью-Йорк, 1962; ¹⁸Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – Краків: Львів, 1942. – С. 81; ¹⁹Гладкий М. Мова сучасного українського письменства // Життя й революція. – 1929. – Кн. 1. – С. 159; ²⁰Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 60.

ВЕСЕЛЕ МОВОЗНАВСТВО

*Ірина Антіпова,
 // курс, літературна творчість*

ПЛАНЕТА МОРФЕМ

Містом ідуть люди, люди-літери, люди-морфеми, люди-слова. Вони метушаться, переповзають з місця на місце, збираються в родини-слова, в компанії-речення, в натовпи-тексти, і все це тільки для того, щоб хтось десь там, зазираючи в нашу книгу-планету, зміг прочитати... я не знаю, що.

Я знаю, що люди-літери загубили душу, а люди-морфеми не можуть існувати самі. Вони колись так щедро роздавали власну сутність, що забули, яка вона насправді. І вони звикли змінювати її, підлаштовуючи під тих, хто поряд. Вони горді з того, що мають уламок душі, вони зверхньо дивляться на людей-літер, вони люблять підпорядковувати їх собі. Вони люблять називати себе

знаками, символами, так, немовби це хоч трохи щось змінює. Вони знають, що їхня душа – такий собі план значення. І знають, що вони є тим, чим є.

Вони вірять у спільну суть, більшу за душу слів, ту саму суть, уламочки якої кожен несе в собі, і нехай вони зовсім крихітні, ті уламочки, люди-морфемами знають, що вони є, знають, що ця інваріантна суть об'єднує їх, забираючи найстрашніше – самоту. І вони вважають, що бути уламочком-варіантом, таким, як усі, і водночас трохи особливим – це чимало.

Себе в житті вони називають людьми-морфемами, ніби вивищуючись цим, і забувають, що тут і тепер вони – тільки морфи, вкрай залежні від усіх і кожного.

Вони вміють і люблять змінюватися, змінюватися частково чи цілковито, змінюватися навіть тоді, коли ці зміни не надто й необхідні. Зміни, які нічого не значать: *купати-сь* – *купати-ся*. Але так легше жити. Вони – ті самі і де-що інші, вони вже – варіанти самих себе. Інколи їх змушують змінюватись, змінювати вигляд і говорити по-іншому: *берег* – *берез-і* – *при-береж-ний*. Не питаючи їх самих. Це не так приємно, та що вдієш? Вони мовчать. Вони обрала собі таку гарну назву – аломорфи – і заспокоїлись.

Вони люблять бути схожими на таких, як самі, схожими зовні чи всередині. Так веселіше. Так цікавіше. Пограємося?

Вони люблять доглядати свої власні душі, дбати про них, берегти їх. Зрештою кожен мріє стати чимось більшим, ніж є. Багатозначнішим.

Вони не можуть існувати самі, і тому побудували собі складне суспільство, де вищі – корені слів. Вони – сильніші, вони – в центрі, вони ще пам'ятають, чим були, вони об'єднують навколо себе інших. От тільки... і вони бувають і вільними, і залежними від інших, і вони – забувають, зникають, перетворюючись на афіксоїди.

Решта – афікси, ті, хто забув. О, вони теж сильні, вони впливають на корені, вони змінюють їхню форму і суть, вони можуть бути і не бути, але все одно – впливають. Вони – мандрівники, що мандрують туди-сюди, хоч і вони відрізняються одне від одного ступенем впливу, активністю тощо.

Конфікси – це пари, які не люблять самоти, які оточують свавільний корінь з обох боків, щоб не вирвався, щоб таки напевне.

Префікси йдуть попереду, вони не нав'язують якихось особливих змін, і все одно – змінюють. Вони легко приходять і так само легко йдуть далі.

Суфікси йдуть позаду. Їм треба бачити, що змінювати і як. Вони легко пристосовуються, змінюючись самі, але значно більше змінюючи при цьому інших.

Інтерфікси – найпустіші, їхніх душ уже не лишилося й краплини. Вони інколи приходять, ніби чогось варті, ніби ще потрібні, і їх терплять, бо звикли.

А ще є флексії. Їхні душі чіткі й вивірені, правильні й незмінні, як і вони самі. Вони тихо стають якомога далі і дивляться на інших. Вони нічого ні від кого не вимагають, вони чесно роблять те, на що ще здатні, а інші забувають про них.

Та часом контроль буває двостороннім, і той, хто так хотів вплинути на іншого, раптом виявляється залежним від нього більше, ніж хотілося б. І коли вони вчіплюються одне в одного так, що не роз'єднати, – з'являється основа. Майже так само вагомі. Майже так само рівні.

А ще є діти випадку і долі, єдині у своєму роді, й уже не важливо, хто ти. Ти – унікальний. Уніфікс. Уніфіксоїд. Один.

А час минає, і люди-морфемами вмирають, віддаючи свої тіла й душі іншим, і ті беруть їх на плечі й несуть кудись, усе далі й далі.

А час іде, і люди-морфемами народжуються, подрібноючи когось великого і значного на хоч і менші, але частинки.

Отак вони й живуть, маленькі люди-морфемами, живуть і мріють, і дивляться, як ламаються їхні мрії, бо комусь неймовірно далекому потрібна чітка структура слів і текстів, частинами яких вони є.

Оксана Соболь,

II курс, літературна творчість

MORPHEMNY SHOW'2002

Вирішила одного разу основа *америк*- (нещодавно-бо зі США повернулася) поміняти свій імідж. Думала, думала, що б його таке незвичне зробити... Перечитала книгу оголошень, завітала до всіх салонів краси, передивилася усі сучасні журнали – нема! Хотілося чогось незвичного, унікального. І ось одного чудового ранку проходила вона повз незнайому будівлю приємного жовтого кольору на розі бульвару Тараса Шевченка й вулиці Володимирської. Вирішила заглянути: що ж там усередині коїться? Зайшла, ледь пробившись через "ввічливих" охоронців... і що ж побачила там? Коридори, сповнені якогось дивного гамору, а головне – сила-силенна студентів-філологів з допитливими і водночас замріяними очима. Трохи поблукавши, помітила цікаву табличку на одній з аудиторій: "Компанія MORPHEMNY SHOW'2002".

– Спробую ще раз! – вигукнула основа. Постукала... несміливо увійшла...

– Вас вітає "MORPHEMNY SHOW'2002!" – усміхнені обличчя студентів засліпили її своєю щирістю та доброзичливістю.

– Мене цікавить... зміна іміджу, – ледве прошепотіла основа.

– Знаємо, знаємо... Ви не перша. Ми пропонуємо такі види послуг:

чергування;

накладання;

усічення;

інтерфіксацію.

– Що Ви обираєте?

– Та я... не зовсім розуміюся на цьому, а що б Ви порадили? – розгублено кліпала очима основа.

– Спеціально для Вас ми запропонували б інтерфіксацію. Згода?

– Ну що ж... згода!

– Тоді ставайте тут. По-перше, чи бажаєте Ви змінювати приналежність до частини мови? Можемо запропонувати стиль прикметника, дієслова, іменника...

– Я хочу бути іменником! Хочу означати "щось" або "когось"! – замріяно усміхнулась основа.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

- Що ми робимо зі статтю? – улесливо спитав допитливий студент.
- Я хочу бути ...жінкою... так, так! саме жінкою!
- Тоді, прошу, приміряйте цей суфіксальний капелюшок -к- і винятково жіноче хутряне закінчення (до речі – українського виробництва) -а. Боже, як Вам личить!
- Справді? – зашарілась основа. – Але чогось бракує...
- Знаємо, знаємо! Це останній штрих нашої інтерфіксації. Хвилиночку! Не встигла основа й оком зморгнути, як студенти дістали зі скриньки розкішний шифоновий шарф із золотими літерами на ньому: "інтерфікс-ан".
- А це до вашого капелюшка-суфікса.
- То я тепер **америк-ан/к-а?** – недовіжливо перепитала основа.
R I S_s F_s
- На всі 100%! – запевнили її студенти.
- Ой, дякую! А... скільки ж я Вам винна? – оговтавшись, запитала вона.
- Та нам нічого не треба. Лише одне: не підведіть на іспиті!

ЗМІСТ

До ювілею Н.І.ТОЦЬКОЇ та І.К.КУЧЕРЕНКА

Тоцька Н.

Артикуляційна основа диференційних ознак голосних фонем української мови	6
<i>Кучеренко І.</i>	
Вокатив як функціональний член речення і так зване звертання.....	11

С Е М А Н Т И К А

Клименко Н.

Назви осіб у сучасній українській періодиці.....	20
<i>Михайлова Т.</i>	
Синонімічні відношення в українській науково-технічній термінології	24
<i>Дядечко Л.</i>	
Про диференційні ознаки крилатих слів.....	30
<i>Перепльотчикова С.</i>	
У пошуках слова (про деякі риси ідіостилю Н.Казандзакіса.....	36

Г Р А М А Т И К А

Костич Л.

Структура і значення прикметників із суфіксом -н'- (-шн'-)	42
<i>Козленко І.</i>	
Структура і симетрія в українському дієслові	48
<i>Калько М.</i>	
Граничність як центр субпериферійного простору аспектуальності	60

Ф О Н Е Т И К А

Ковальчук В.

Типи інтенсифікації фонетичного значення в колісковій пісні.....	65
<i>Денисюк В.</i>	
Варіювання антропонімів на фонетичному рівні в українській мові початку XVII ст. (на матеріалі літопису Самійла Величка)	71
<i>Мосенкіс Ю., Мельник І.</i>	
Живомовні джерела української мови (питання наукового забезпечення спецкурсу)	78

П С И Х О Л І Н Г В І С Т И К А І П Р А Г М А Т И К А

Гапченко О.

Кольоропозначення в українській мові (психолінгвістичний аспект)	81
<i>Воронін Д.</i>	
Лінгво-психологічна проблематика мовленнєвого ритму.....	85
<i>Бігарі А.</i>	
Ознаки діалогічного мовлення у сімейному дискурсі.....	89

П И Т А Н Н Я П Р А В О П И С У

Критська В.

Теоретичні засади пунктуації	94
<i>Терлак З.</i>	
Кодифікація синтаксичних норм у словнику.....	98

В Е С Е Л Е М О В О З Н А В С Т В О

Антипова І.

Планета морфем	102
<i>Соболь О.</i>	
Morphemny show'2002	104

Наукове видання

Українське мовознавство

Випуск 25

Редактор *О.Грицак*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію КВ № 3745 від 25.03.99. Кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126; тел. (044) 239 3349.

Підписано до друку 17.01.2003. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 359. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 7,0. Обл. вид. арк. 9,0. Зам. 23-1246.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн.43.

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 234 31 72; (38044) 234 01 05; факс (38044) 239 31 20.

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1103 від 31.10.02.